

primitivcima, a samog Zelića monstrumom. Slavko Zelić i Velimir Marić su kompromitirali sarajevski HVO i borbu hrvatskih bojovnika za slobodu Sarajeva obezvrjedili u velikoj mjeri. Sve je to, zapravo, u sklopu Tuđmanovog i Miloševićevog projekta o podjeli Bosne i Hercegovine, začetog u Karađorđevu. Franjo Tuđman je grobar hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini“, istakao je Ivan Lovrenović na sastanku s kardinalom Vinkom Puljićem u Kreševu 31.8.1992. godine.

Fra Ljubo Lucić u svojim promišljanjima i prosuđivanjima u knjizi *Između neba i granata* precizno i jasno “pravi distinkciju između političke strukture HVO Sarajevo, čiju krutost i rigidnost kritizira, i gladnih i promrzlih vojnika HVO Sarajevo, čijoj se hrabrosti, požrtvornosti i domoljublju divi” (Pejić, 2008, str. 380). U okolnostima manipulacije istinom, fra Ljubo Lucić težio je k istini.

General Stjepan Šiber u svom ratnom dnevniku iz 1993. godine pod naslovom „Prevare – zablude - istina“, iznosi: „Zelić je dobijao ‘specijalne zadatke’ iz Gruda, a oni su bili za razbijanje Armije BiH, kako bi se ostvarila Bobanova suluda zamisao da Hrvati iz Sarajeva i srednje Bosne presele u Hercegovinu, u hercegovački krš i da stvore svoju posebnu državu koja bi se ‘Herceg-Bosnom’ zvala, a kad dođe vrijeme da je priključe Republici Hrvatskoj“ (Šiber, 2011.str. 63.).

Na kraju, što kazati nego da osnivanje Hrvatskog vijeća obrane u opkoljenom i sustavno granatiranom Sarajevu i njegovo djelovanje na organiziranju otpora agresiji i obrane grada ima povijesni značaj. Nekoliko tisuća Hrvata koji su se borili u postrojbama HVO-a, Armije BiH i MUP-a bili su i ostali garancija hrvatske opstojnosti i konstitutivnosti, a samo njihovo egzistiranje u multietničkom Sarajevu mnogo je značajnije od prebrojavanja angažiranih bojovnika i ispaljenih metaka.

Treba posebno istaknuti da izravnih sukoba između postrojbi HVO Sarajevo i postrojbi Armije BiH u Sarajevu nije bilo. U cjelini uzevši, može se reći da su uloga i značaj HVO Sarajevo, i pored mnogih slabosti i zastranjivanja pojedinih njegovih čelnika, ipak nezanemarljivi, posebice kad se uzmu u obzir uvjeti u kojima je nastao i djelovao. HVO Sarajevo je predstavljao respektabilnu vojnu organizaciju, koja je ujedinjavala Sarajevo, jer su njegovim postrojbama u cijelom gradu bili pripadnici svih nacionalnosti (Hrvati, Bošnjaci, Srbi, Židovi, Romi, Albanci, Slovenci...). Kao značajne karakteristike HVO Sarajevo upravo treba istaknuti tu

njegovu multinacionalnu strukturu te njegovanje i čuvanje međusobnog povjerenja, suradnje i solidarnosti različitih naroda. Sarajevski HVO bi ostao u svakom pogledu do kraja „sarajevski“ da nije bilo utjecaja sa strane (Grude i Zagreb) i njegova bi uloga bila mnogo značajnija i za obranu Sarajeva i za izgradnju suživota u njemu.

Za slobodu Sarajeva svoje živote dala su 104 bojovnika HVO Sarajevo, a više od 260 ih je ranjeno. Nažalost, poginuli još nemaju spomen-obilježje u gradu, a sarajevski HVO nema spomen-ploču o njegovom postojanju u Sarajevu tijekom domovinskog rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995).

U ovom radu nastojao sam osvjetliti i što objektivnije prikazati najbitnije činjenice vezane za HVO Sarajevo, odnosno pokušao iznijeti barem dio istine o njemu, bez stranačkih i ideoloških utjecaja, temeljem relevantnih i provjerenih izvora koji su mi bili dostupni i temeljem osobnih spoznaja o ratnim događanjima u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Budućnost države Bosne i Hercegovine i njenih naroda može biti sretna samo ako počiva na istini. Smatram da promičući istinu pomažemo i svom i drugim narodima u Bosni i Hercegovini, kao i svakom čovjeku dobre volje. Naime, „bez istine što je moguće potpunije“ o tome što se događalo tijekom rata „mi kao pojedinci i kao društvo nećemo biti sposobni živjeti dobro mira“ (Lucić, 2005, monsijor Pero Sudar-predgovor, str. 6). Samo putom istine opraštanja, tolerancije, razumijevanja i solidarnosti možemo izići iz začaranog bosanskohercegovačkog kruga i uputiti se ka sretnijoj budućnosti.

LITERATURA

1. “Autobuska linija Stup-Split”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 20.07.1992.
2. “Armija BiH i HVO Čengić-Vile zajedno brane Stup”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 17.09.1992., 2.
3. “BH PRESS: Javna ograda (Priopćenje HVO Sarajevo-Čengić-Vila)”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 12.09.1992.
4. “HVO Sarajevo (Čengić-Vila): Podrška Marinku Pejiću (priopćenje)”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 10.09.1992.

5. "HVO Sarajevo (Čengić-Vila): Priopćenje za javnost Predsjedništva Hrvatskog vijeća obrane grada Sarajeva", *Herceg –Bosna*, Sarajevo, 5.07.1992.
6. "HVO Sarajevo (Čengić-Vila): Pripadamo ovom gradu (priopćenje)", *Oslobođenje*, Sarajevo, 21.8.1992.
7. "Kodeks pripadnika HVO", *Bilten brigade Kralj Tvrtko*, Sarajevo, veljača 1993.
8. Ivo Komšić, *Preživljena zemlja*, Prometej, Zagreb, 2006.
9. Anto Kovačević, *Posavski koridor smrti*, Meditor, Zagreb, 1995.
10. Ljubo Lucić, *Između neba i granata - I. dio*, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2005.
11. Ivan Markešić, *Kako smo sačuvali BiH*, HNVBiH-Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2004.
12. "Na Otes palo 2.000 granata", *Oslobođenje*, Sarajevo, 5.12.1992., 1.
13. Marijo Pejić, *HVO Sarajevo*, Udruga Libertas, Sarajevo, 2008.
14. Ivica Pjanić, "Sadašnja vlast u Hrvatskoj vodi jednako lošu politiku prema BiH kao i Tuđman (intervju sa Stjepanom Kljuićem)", *Hrvatska riječ*, Sarajevo, 16.12.2000.
15. Stjepan Šiber, *Prevare-zablude-istina, ratni dnevnik 1992.*, Rabic, Sarajevo, 2000.
16. Stjepan Šiber, *Prevare-zablude-istina, ratni dnevnik 1993.*, Rabic, Sarajevo, 2001.
17. Angelina Šimić, *Sloga i drugarstvo*, *Oslobođenje*, Sarajevo.
18. Zlatko Tulić - Dejan Jazvić, *Sjećanje na Hrvate koji su poginuli braneći glavni grad*, Hrvatska riječ, Sarajevo, studeni 2001.
18. Alenko Zornija, Pejić, "Dok smo mi nedjeljom išli na misu, Boban je išao u lov s drugovima", *Pincom.info - BH internet dnevnik*, 7.04.2008.

U prilogu je nekoliko ratnih fotografija koje će Vam možda koristiti

Slika 1: Nakon Osnivačke skupštine HVO Sarajevo (1992. godina)

Slika 2: Pripadnici HVO Sarajevo u OŠ „Alija Alijagić“ (1992. godina)

Slika 3: Ministar za obranu R BiH Jerko Doko i predsjednik HVO Sarajevo Marinko Pejić (1992. godina)

HIRURG I RANJENIK U SARAJEVU

Tokom četverogodišnje opsade Sarajeva Klinički centar Univerziteta u Sarajevu primio je na hiljade ljudi ranjenih vatrenim oružjem. Ta nas je činjenica, nažalost, predstavila kao najveću ratnu bolnicu.

Naši podaci pokazuju da su otprilike 85% ranjenih bili civili, a da je 15 % pripadalo drugim grupama i vojnicima. Međutim, potrebno je naglasiti da su od ukupnog broja ranjenih 15% bila djeca. Taj broj se u posljednjih nekoliko sedmica rata povećao.

Dalje, važno je naglasiti da smo, uz patnju djece, kao karakteristiku rata imali ne samo jednu žrtvu iz jedne porodice već nekoliko članova iste porodice koji su postali žrtve u isto vrijeme. Tako smo se suočavali s apsurdnim situacijama, nezabilježnim u modernim ratovima, da su cijele porodice ranjene. Veoma je karakterističan slučaj djeteta, dječaka, koji je imao četiri mjeseca u vrijeme ranjavanja. Granata je pogodila njega i njegovu majku, koja ga je pokušala zaštititi svojim tijelom. Majka je dovezena mrtva u našu instituciju. Nažalost, nismo imali šansu da joj pomognemo, dok je dječak od četiri mjeseca imao traumatsku amputaciju nižeg dijela desne noge. Ovo je bio slučaj najmlađeg ratnog invalida na svijetu.

Neophodno je spomenuti, kao još jednu karakteristiku povezanu s ovim ratom, teško granatiranje Kliničkog centra, gdje su bili hospitalizirani ranjeni. To je jedna apsurdna situacija. Naime, ranjeni u bolnici pod našom kontrolom bivaju granatirani i gađani i ranjavani ponovo. Ovo je novi fenomen koji bih nazvao ranjavanje ranjenih, čiji je oporavak išao u pozitivnom smjeru, a koji je bio ometen ponovnim ranjavanjem.

Dvoje djece koje je bilo hospitalizirano na Ortopedskoj klinici nakon ranjavanja u igri u gradu ponovo je bilo ranjeno skupa s dvije medicinske sestre nakon strašnog granatiranja Kliničkog centra.

April 1992. godine Kliniku za ortopedsku hirurgiju zatekao je pod novim okolnostima.

Kolone ranjenih i umirućih građana Sarajeva pružaju ruke tražeći pomoć od malog broja hirurga koji su ostali i svoju sudbinu podijelili sa svojim gradom. Dužnost hirurga u ratnim okolnostima u bolnici koja nema

struje, vode, lijekova, grijanja nije jednostavna. Operativne zahvate u operacionoj sali čiji se zidovi tresu od granatiranja četiri duge, hladne i mračne godine nije zabilježila niti jedna druga generacija hirurga u bolnoj historiji ratova.

Dani 27. maj 1992, 5. februar 1994, 28. august 1995, dani velikih masovnih povređivanja u centru Sarajeva, naša su bolna iskustva u hirurškom liječenju katastrofe.

Dok pomažete povrijeđenom, drugi vas ranjenik povlači za ruku ili nogu. Nekoliko sekundi kasnije taj stisak popušta. Dok ste pomagali prvom ranjeniku, drugi je u grču boli podlegao.

Tokom dugih, hladnih sarajevskih noći zbrinjavali smo krvarenje, vraćali funkciju organizmima i tkivima, ponovno spajali raskomadane dijelove kosti, često pod svijećom ili svjetlom lojanice. Smrzavaju se zajedno bolesnici i medicinsko osoblje. Kako je samo tužno ostaviti bez svjetla oči hirurga koji može i zna da pomogne bolesnom.

Hirurško rasuđivanje uopće je skup intelektualnih, emocionalnih, psihičkih i moralnih sposobnosti hirurga da u pravom trenutku donese pravu odluku.

Hirurško rasuđivanje u četverogodišnjoj opsadi Sarajeva tražilo je od nas sposobnost prilagođavanja, modifikacije izdržljivosti u uslovima kontinuiranog stresa.

Modificirali smo pravila hirurgije katastrofe i djecu stavili na prvo mjesto baš kao i disanje, krvarenje, šok.

Ako se može kompetentno uraditi operativni zahvat dok se zidovi operacione sale doslovno raspadaju od granatiranja, ako se može zaboraviti na sve drugo u uslovima grada koji umire i posvetiti se samo bolesnom, onda je hirurško rasuđivanje u ratu ispravno.

ZNAČAJ ORGANIZACIJE OPĆE BOLNICE DOBRINJA U PERIODU 1992–1995. GODINE

Nastanak Opće bolnice “Dobrinja”

Bolnica Dobrinja je nastala tokom mjeseca maja 1992. godine, u vrijeme intenzivnih napada na naselje. Naime, većina građana na referendumu se opredijelila za suverenu i nezavisnu Republiku Bosnu i Hercegovinu, koja će početkom aprila 1992. godine biti međunarodno priznata, a narednog mjeseca primljena u članstvo Ujedinjenih nacija. Naporedo s međunarodnim priznanjem RBiH i konstatacijom Arbitražne - Badinterove komisije da je Jugoslavija u procesu raspada, vrh preostale, krnje Jugoslavije, koju je predvodio Slobodan Milošević, preko jugoslavenske vojske i paravojnih formacija, kao i značajnog dijela bosanskih Srba, započeo je agresiju na Bosnu i Hercegovinu, koja je imala za cilj okupaciju zemlje i istrebljenje Muslimana i Hrvata, kao i dijela srpskog stanovništva koji je bio za nezavisnu državu. Dobro organizirana jugoslavenska armija zauzima pogranične gradove i mjesta, gdje nije bilo velikog otpora, a grad Sarajevo stavlja pod kompletnu opsadu.

Naselje Dobrinja, koje se nalazi u jugozapadnom dijelu grada, našlo se u vrlo teškom položaju - opkoljeno je sa svih strana jakim snagama jugoslavenske vojske; istočno se nalazila kasarna Lukavica, zapadno kasarna Nedžarići i srpsko selo Nedžarići, južno vojni i civilni aerodrom, a na sjeveru brdo Mojnilo gdje je bilo locirano nekoliko tenkova i transportera Jugoslavenske armije. Pored toga postavili su i više snajperskih gnijezda, tako da je opsada naselja bila potpuna.

Stanovnici naselja nisu bili pripremljeni na ovakav razvoj događaja i odbrana nije bila organizirana.

U noći 2/3. maja započeta je opća ofanziva na naselje. U napadu je korišteno razno oružje bivše JNA: tenkovi, topovi, ručne granate, snajperi. Bio sam svjedok pogibije velikog broja nenaoružanih ili slabo naoružanih ljudi.

U pojedinim dijelovima Dobrinje medicinsko osoblje raznih profila, koje se zateklo u naselju, organiziralo se i formiralo nekoliko područnih ambulanti za pružanje prve pomoći.

Nesrpsko stanovništvo iz Dobrinje IV u kolonama je napuštalo svoje domove i uputilo se prema gradu preko brda Mojmila.

Posmatrajući i analizirajući slijed događaja, bilo je logično i neophodno da se kao ljekar, čovjek i humanista povežem i raspitam kako se može pomoći ugroženima. Tako sam stupio u kontakt s mjesnom zajednicom i komandantom Vojne policije Ismetom Hadžićem, koji su objeručke prihvatili moju inicijativu da se otvori mjesto gdje ćemo primati povrijeđene i pružati im medicinsku stručnu pomoć, koliko je bilo moguće u to vrijeme.

Slijedeći dan već je dovedeno desetak povrijeđenih ljudi, koje sam morao operisati s improviziranim instrumentima i golim rukama, bez ikakvih elementarnih uslova za hirurški rad. Međutim, svakim danom uslovi su se poboljšavali tako da je i rad na pružanju pomoći postao lakši i uspješniji.

Formirana je **ratna bolnica** koja je kasnije prerasla u **Opštu bolnicu Dobrinja**.

Dana 17. juna 1992. godine pripadnici vojske i policije samoproglašene Srpske republike BiH, kao i vojne formacije iz SRJ, brutalno su i bezdušno napali i osvojili Aerodromsko Naselje, a rezultat tog čina bio je 17 mrtvih ljudi i 47 povrijeđenih. Povrijeđeni su dovezeni kod nas i poslije pružanja prve medicinske pomoći i trijaže, počeli smo s operacijama. To je trajalo dva dana neprekidno.

Razvoj bolnice “Dobrinja”

Bolnica se i dalje razvijala: adaptirane su nove prostorije, instrumenti kompletirani, tim se već uhodao, otvorena je i laboratorija, nabavljen rendgen-aparat, sterilizatori, previjalište. Istovremeno je nađen i prostor za apoteku, a lijekove i instrumente smo dobijali prikupljanjem iz kućnih rezervi stanovništva, iz napuštenih stanova, a kasnije i od humanitarnih organizacija.

Laboratorija je počela skromno. Prvo su rađeni osnovni nalazi, da bi kasnije pristupio radu i biohemičar uz čiju pomoć smo mogli dobiti kompletne laboratorijske nalaze, uključujući i biohemijske. U dogovoru s profesorom Haračićem slali smo laborante u Zavod za transfuziju krvi da se upoznajemo s načinom uzimanja, konzerviranja, kao i davanja krvi.

Gipsane zavoje smo u početku improvizirali, obične zavoje smo potapali u gipsanu emulziju, a potom ih sušili da bi se mogli koristiti. Kasnije smo ove zavoje dobivali u sklopu humanitarne pomoći.

Postojala je jedna veća **operaciona sala** u podrumskim prostorijama. Pored nje u prizemlju su bile još **tri manje sale** opremljene svim potrebnim aparatima.

Stacionar je lociran blizu urgentnog bloka i sastojao se od tri velike prostorije i tri manje. Ukupan kapacitet je bio 30 kreveta, s mogućnošću premještanja pacijenata u prazne stanove u zgradi bolnice, ukoliko se ukaže potreba.

- **Služba opće medicine:** U ovoj službi radila su četiri ljekara opće medicine i osam medicinskih sestara.
- **Internistički kabinet:** ovdje su radili dva internista i dvije medicinske sestre.
- **Pedijatrijska služba:** U pedijatrijskoj službi radila su četiri pedijatra, jedan ljekar školske medicine i šest medicinskih sestara.
- **Ginekologija i akušerstvo:** cijelo vrijeme rata ova služba je bila pokrivena s jednim ili više ginekologa i tri medicinske sestre (u bolnici tokom rata je rođeno 340 beba i urađeno 25 poroda carskim rezom).
- **Oftalmologija:** radila je prvu godinu rata, kasnije je ukinuta jer nije bilo ljekara.
- **ORL služba:** jedan ljekar je radio cijeli rat, ali samo ambulantno, kasnije smo angažirali više ljekara radi potrebe stanovništva i operacija.
- **Psihijatrija:** jedan psihijatar je radio tokom prve godine rata, a po njegovom odlasku u grad otvorena su dva savjetovališta u saradnji s humanitarnim organizacijama.
- **Pneumoftizijologija:** cijeli rat je radio specijalista za plućne bolesti, organizirani su i sistematski pregledi stanovništva u saradnji s Klinikom za plućne bolesti.
- **Stomatološka služba:** ovdje je radilo šest stomatologa i tri medicinske sestre. Ova služba je radila punim kapacitetom, što znači da smo u ratu radili sve što se radi u miru, jer smo imali sponzora za nabavljanje potrebnog materijala. Uz stomatologiju radila je i protetika i to punim kapacitetom.

- **Fizikalna terapija i rehabilitacija:** ovdje su radili jedan ljekar specijalista, jedan ljekar na specijalizaciji i osam medicinskih tehničara. U početku skromno i uglavnom uz operisane pacijente. Kasnije smo našli sponzora koji je adaptirao nove prostorije, nabavio potrebnu opremu i stvorio dobre uslove za rad.

Također, efikasnim i pravovremenim intervencijama u hitnim slučajevima izvanredno su doprinijele dvije vrlo važne službe:

1. **Područne ambulante** (u početku rata bilo ih je sedam, raspoređene po čitavoj Dobrinji): PA Dobrinja 1, PA Kvadrant C-5, PA Dobrinja IIIa, PA Dobrinja IIIb, PA Aerodromsko Naselje, PA Dobrinja 5 i PA Vojničko Polje.

Ove ambulante obavile su izvanredan posao, ali vremenom su se postepeno gasile, a osoblje je premješteno u bolnicu, gdje je nastavilo raditi.

2. **Patronažna služba:** obavila je izvanredno težak i opasan posao.

Organizacija medicinskog rada

Od 5. maja 1992, kada su rađene prve operacije, pa do kraja rata, postojala je stalna hirurška ekipa koja je radila neprestano 24 sata dnevno. Stalna hirurška ekipa bila je sačinjena od osam članova, a povremeno su joj se pridruživali ljekari i drugo medicinsko osoblje iz bolnica u gradu kao ispomoć, ali to bi bilo kratko zadržavanje, te bi se poslije opet vraćali na staru shemu.

Sestre u stacionaru radile su u smjenama. Svi specijalisti i sestre u poliklinici poslije završenog radnog dana bili su na „on call“ službi, u slučaju potrebe. Također, i sve ostale pomoćne službe (rendgen, laboratorij, gipsaona, sterilizacija itd.) organizirane su na sličan način.

Svaka služba je imala šefa koji se brine da posao dobro ide i direktno odgovara direktoru.

Zajednički sastanak šefova svih službi, uključujući i nemedicinske s direktorom i zamjenikom, održavao se jednom sedmično. Tom prilikom su podnošeni izvještaji o svakoj službi pojedinačno, uočavani eventualni problemi i njihova rješenja i donošeni zaključci o daljem načinu rada.

Nemedicinski poslovi

Administrativno-stručna služba obuhvatala je nekoliko službi.

- **Rukovodstveno-finansijska služba**

U okviru ove službe vođeno je materijalno knjigovodstvo svih ulaza i izlaza robe u skladištima, finansijsko knjigovodstvo (vrednosno evidentiranje novčanih tokova), te sumiranje bilansnih pozicija, priprema finansijskih izvještaja u skladu s važećim propisima, kao i svih ostalih izvještaja relevantnim korisnicima.

- **Opća, pravna i kadrovska služba**

S obzirom na to da je bolnica osnovana dobrovoljnom inicijativom i radom, uposlenici nisu primali nikakvu naknadu, sve do zvanične registracije bolnice u sudski registar na prijedlog Ministarstva za zdravstvo i Skupštine Grada kao osnivača bolnice. Plaće su u početku isplaćivane u bonovima, a po uvođenju KM, osim naknada za plaće, isplaćivan je i dio za amortizaciju. Izvršena je prijava svih uposlenih u Zavod za PIO i Zavod zdravstvenog osiguranja, a u svrhu reguliranja prava iz radnog odnosa.

- **Informatička podrška**

Bolnica je raspolagala sa četiri računara koji su služili za pohranjivanje podataka te njihovo procesuiranje u svrhu kreiranja potrebnih izvještaja za relevantne korisnike.

- **Upravljanje skladištima**

Lijekovi, sanitetski materijal, medicinska i nemedicinska oprema, rezervni dijelovi, sitan inventar, gorivo i hrana skladišteni su u raznim skladištima.

- **Tehnička služba**

Tehnička služba je odigrala značajnu ulogu za rad bolnice, vršila je adaptacije prostora za potrebe bolnice, naravno, uz punu podršku i svestranu pomoć vojnih i civilnih struktura naselja. Korištene su razne improvizacije, u obezbjeđivanju infrastrukturnih preduslova za nesmetan rad bolnice: vode,

struje, plina, medicinskih plinova, suficijentno osvjetljenje operacionih sala, održavanje aparata i tehnike.

Voda

U početku voda je dopremana buradima iz bunara.

Krajem 1992. dopremljena je iz grada cisterna za vodu kapaciteta 25.000 litara koja je pripojena na vodovodne instalacije unutar bolnice, a snabdjevena vodom vatrogasnim cisternama iz grada.

Električna energija

Prve operacije rađene su uz pomoć nekoliko svijeća.

Nakon nekoliko dana uzeli smo nekoliko automobilskih akumulatora i spojili u nizu, zatim smo postavili sijalicu i svjetlo sam mogao fokusirati u ranu.

Poslije mjesec dana pronašli smo manji benzinski agregat, jačine 350 W koji smo koristili samo prilikom operacija.

Početkom 1993. francuski bataljon u sastavu UNPROFOR-a donio nam je dva plinska agregata, svaki jačine 700 W.

Dobiven je i dizel-agregat snage 3 KW.

Početkom 1994. jedna humanitarna organizacija donirala nam je ogroman agregat snage 80 KW.

Grijanje

Dotok plina skoro je bio stalan tokom cijelog rata s vrlo kratkim vremenskim prekidima. Znači, grijanje je bilo bazirano na plinu. Rađene su razne improvizacije s diznama i pećima.

Prevoz

Prevoz je bio vrlo važan segment u ratu iz više razloga:

- mali kapacitet bolnice i jedan hirurški tim nije bio dovoljan da pokrije sve moguće povrede i bolesti, tako da je ponekad hitno bilo potrebno transportovati ljude do bolnica u gradu;
- intenzitet ratnih dejstava u naselju često je zahtijevao transport unutar naselja;
- transport lijekova i sanitetskog materijala;

- transport vode od bunara do bolnice;
- transport hrane i goriva;
- nedostatak bilo kakvog redovnog transporta diktirao je da se izađe ususret ljudima, koji su morali ići u grad ili iz grada u Dobrinju iz raznih razloga.

Na raspolaganju smo imali jedno sanitetsko vozilo, tri improvizirana sanitetska vozila i jedan kombi. Moram spomenuti da su tri vozila uništena granatiranjem. Bilo je zaposleno pet vozača. Tehnička služba je uvijek nalazila načine da se ta vozila održavaju u voznom stanju.

Snabdijevanje tečnim energentima

- U početku su korištene rezerve goriva pronađene na Dobrinji
- Kasnije smo neredovno dobijali iz grada
- Povremeno smo dobijali od UNPROFOR-ovog „Egipatskog bataljona“
- I konačno, redovna podjela goriva od mirovnih snaga UN-a

Vešeraj

U početku su nam komšije u zgradi prali uniforme. Kasnije smo adaptirali poseban prostor i nabavili mašine za pranje i peglanje posteljine i uniforme.

Restoran

Prvih dana su stanari zgrade, gdje je bila bolnica, pripremali nešto za objed za nas ljekare i pacijente. Kasnije, kako se bolnica proširila, pokazala se potreba za organizovanjem većeg broja obroka. Adaptiran je prostor u istoj zgradi i napravljen je restoran. Snabdijevanje je prvo išlo preko civilne zaštite, a kasnije su redovno pomagale humanitarne organizacije.

• Služba osiguranja

U početku je situacija bila konfuzna kao i u cijelom naselju. Odmah poslije početka rada u adaptiranim prostorijama počeli smo dobijati uglavnom telefonom prijeteće poruke da se odmah prestane s pružanjem pomoći povrijeđenima

Bolnica je u nekoliko navrata granatirana, uslijed čega je poginuo rukovodilac rekonstrukcije bolnice **Uroš Stojaković (datum ubistva: 8. juli 1992)**, a također je poginula i medicinska sestra **Vesna Jugo (datum**

ubistva: 5. april 1993). Poginula je neposredno blizu bolnice i šesnaestogodišnja **Marijana Malešević (datum ubistva: 27. februar 1993)**, kćerka naših radnika Duška i Olge Malešević. Poginuo je i **Ajdin Kirlić (datum ubistva: 12. juli 1993)**, šesnaestogodišnji sin naše doktorice Jasmine Kirlić, pomažući starici koja je nosila vodu iz bunara u Kvadrantu C-5. Poginuo je i suprug naše farmaceutkinje Aide **Mugdim Librić (datum ubistva: 20. jula 1993)**. Najtragičnija je pogibija poznatog fudbalera i humaniste **Želimira Vidovića (datum ubistva: 17. maj 1992)** i vozača koji su se javili da dobrovoljno transportuju četiri teško povrijeđena pacijenta u Klinički centar. Iako smo se dogovorili s agresorskim vojnicima za slobodan prolaz prema gradu, pri povratku su zarobljeni na barikadi i pogubljeni.

Povrijeđeni su u različitim vremenskim intervalima naši radnici: **Letica Zoran Proka**, vozač, **Sadeta Dervišević**, medicinska sestra, **Bukvić Suad**, šef restorana, povrijeđen je i **Mufid Zimić**, šef osiguranja, prilikom predaje Srpkinja povrijeđene granatiranjem, na agresorskoj barikadi.

Komanda Brigade je odmah na početku postavila osiguranje za bolnicu 24 sata dnevno, zabranila je bilo kakve vojne aktivnosti u prostoru oko bolnice, postavila je straže u zgradama koje se nalaze oko bolnice.

Na sugestiju UNPROFOR-a postavljen je znak crvenog krsta iznad bolnice.

Masakri na Dobrinji i ljekari bolnice “Dobrinja” na djelu

- **Dana 17. juna 1992. godine** jugoslavenska vojska ušla je s tenkovima i transporterima u Aerodromsko Naselje u namjeri da ga okupira, što se i dogodilo. Tada je u novoformiranu bolnicu dovedeno 47 povrijeđenih ljudi. Cesta prema gradu je već bila blokirana. Niko nije mogao izaći iz Dobrinje ili ući u nju i nije se moglo računati na pomoć iz grada.

Radio sam s dva ljekara opće prakse, dvije medicinske sestre i s jednim medicinskim tehničarom. Brzim orijentacionim pregledom odredio sam red hitnosti, napravljena je trijaža, po hitnosti se pristupilo reanimaciji i operacijama. Prvu medicinsku pomoć: zaustavljanje krvarenja, sterilno previjanje rana, imobilizacije preloma uradili su saradnici. Teže povrijeđene bolesnike odmah sam počeo operisati. Radio sam sa spomenutom ekipom pet dana i pet noći “in continuo“, s vrlo kratkim pauzama za minimalan odmor.

- **Dana 1. juna 1993. godine** agresor je dvjema granatama ispaljenim sa svojih položaja u Lukavici gađao skupinu ljudi koja je igrala fudbal. Tada je na licu mjesta ubijeno 13 osoba i povrijeđeno ih 102. Možete li zamisliti da u jednom trenutku u bilo koju bolnicu u svijetu stigne 102 ranjenika? Srećom bolnica je tada bila već dobro organizovana. Ovaj put smo bili potpuno osposobljeni kao ratni hirurzi. Odmah se pristupilo trijaži i podijeljeni brojevi reda hitnosti. Deset pacijenata je odmah intubirano i aspirirano tako da se obezbijedi respiratorni put i uz pratnju medicinskog radnika iz bolnice u šest vozila transportovani su u gradske bolnice radi daljeg zbrinjavanja. Naravno, na ovim pacijentima prije polaska su izvršene i ostale radnje u sklopu hitnog medicinskog zbrinjavanja: zaustavljanje krvarenja, obezbijeđena su dva ili tri venska puta, torakalna drenaža, imobilizacije preloma, sterilno previjanje rana...

Kod 10 pacijenata urađena je jednostrana ili obostrana torakalna drenaža, uz hermetizaciju grudnog koša. Također i kod ovih pacijenata su rađene i ostale spomenute radnje u okviru hitnog medicinskog zbrinjavanja, zatim su transportovani u gradske bolnice.

Hitno u Klinički centar prebačeno je 12 pacijenata sa znacima povrede trbuha i progresivnog šoka. Također je transportovano još 15 pacijenata s povredama karlice, kičme i više od jednog ekstremiteta koji su pokazivali znake torpidnog šoka i ekstremnog gubitka krvi. Znači, u gradske bolnice transportovano je 47 pacijenata, a ostalih 55 pacijenata operisali smo u bolnici Dobrinja i to tri dana "in continuo".

Ovaj događaj, koliko god bio tragičan, pokazao je izvanrednu organizaciju bolnice i spremnost ljudi da se uhvate ukoštac i s najtežim situacijama.

Kompletan naš angažman od dolaska povrijeđenih u bolnicu, oko pružanja hitne medicinske pomoći svim povrijeđenim, u svim njenim segmentima kao što je obezbjeđenje respiratornog puta (intubacija, aspiracija, oksigenacija, postavljanjem Airwaya ili korištenjem AMBU sistema), realizacija dva ili tri venska puta, zaustavljanje krvarenja, torakalna drenaža, imobilizacije preloma, sterilno previjanje rana, kao i transport

povrijeđenih uz medicinsku pratnju, do trijaže u bolnici trajao je oko 55 minuta.

- **Dana 12. jula. 1993. i 18. juna 1995. godine** granatirana su mjesta gdje se civili skupljaju oko bunara da bi sebi i svojim porodicama obezbijedili minimalne količine vode za preživljavanje. U svakom od ovih granatiranja, pored velikog broja poginulih, bilo je i više od 40 povrijeđenih. Postupak je naravno bio isti kao i kod gore spomenutog.
- **Dana 4. februara 1994. godine** granatirano je mjesto gdje se dijelila humanitarna pomoć. Ishod je bio 19 ranjenih i 9 ubijenih građana.
- **Sedamnaest puta je granatirano mjesto ulaza ili izlaza tunela Dobrinja - Butmir** koji se nalazi ispod aerodromske piste i koji povezuje grad sa slobodnim teritorijama. Svaki put se zbrinjavanje povrijeđenih i poginulih vršilo u bolnici.
- Prije otvaranja tunela, pokušavajući izaći iz grada iz raznoraznih razloga, ljudi su **pretrčavali preko aerodromske piste** - koju su preuzele međunarodne snage od agresora krajem juna 1992. godine. Tu su ih dočekivali agresorski snajperi i tom prilikom veliki broj ljudi je bivao ubijen ili ranjen. Naravno, većina je zbrinuta u bolnici Dobrinja.

Karakteristike dobrinjske bolnice

Formiranje bolnice je ogroman, iscrpljujući i planski usaglašen posao koji zahtijeva ulaganje ogromne energije, volje, profesionalizma, znanja i ljubavi, kao i široku logističku bazu i podršku kako civilnih tako i vojnih struktura.

Bolnica Dobrinja je nastala praktično ni iz čega, bez prethodno izrađenog plana ili projekta. Odluka da se preduzme ovakva odgovornost i rizik obično je vrlo teška i u mirnim vremenima. Meni nije bila teška, zato jer je primarni cilj bio spašavati što više života, ne razmišljajući o posljedicama i ličnim žrtvama.

Početak je bio vrlo skroman. Kada je javljeno da je desetak ljudi povrijeđeno prilikom pokušaja gašenja požara koji je izbio usljed granatiranja

u Osnovnoj školi „Simon Bolivar“ (sadašnja „Skender Kulenović“), Ismet Hadžić i ja smo odmah reagovali. Otvorena je postojeća ambulanta, prikupljeno je nešto stomatološkog i sterilnog materijala i uz pomoć dvojice ljekara opće prakse, tehničara i dviju medicinskih sestara povrijeđeni su zbrinuti. Kako neke povrijeđene nisam mogao poslati kući, zbog težine povreda, našli smo neke kartonske kutije i deke i tu su prenočili, zajedno s njima i ja. Narednog dana u ambulantu je dovezeno još povrijeđenih ljudi. Bolnica je svakim danom napredovala u prostoru i opremi, kao i u kadrovima koji su došli da pomognu, do konačne forme i zadovoljavajućeg stepena pružanja kvalitetne zdravstvene zaštite.

Da bi jedan posao mogao biti adekvatno urađen, mora se dobro organizovati, naročito se to odnosi na zdravstvo. Glavni moto je bio da svako uradi posao koji najbolje poznaje. Ukoliko je jedan segment deficitaran, nastojati educirati ili poslati ljude da se educiraju u referentnim centrima.

Prema gore izloženom, suočio sam se s vrlo teškim, na prvi pogled, nepremostivim problemima:

- 1) Formirati hirurški tim i obezbijediti uslove za rad
- 2) Organizovati specijalističke i supspecijalističke službe, kao i njihove potrebe
- 3) Nabaviti i organizovati dotok lijekova i sanitetskog materijala
- 4) Organizovati paramedicinske službe: transport, ishrana, voda, struja, grijanje, vešeraj, administrativne službe, mrtvačnica
- 5) Odabrati kompetentne ljude koji će voditi određene segmente posla
- 6) Održati podnošljiv odnos među ljudima koji će spriječiti nesuglasice i otežati uslove rada
- 7) Spriječiti zloupotrebu materijalnih dobara i sredstava

Pokušat ću u kratkim crtama objasniti gore spomenute zadatke.

Ad 1. Hirurški tim se sastojao od:

- **stalnog hirurškog tima** koji se sastojao od osam članova koji su stalno bili prisutni u bolnici: dva hirurga i jednog ljekara na specijalizaciji, četiri instrumentarke i jednog anestezičara i

- **šireg hirurgškog tima** koji se sastojao, pored gore nabrojanih, od Rtg tehničara, laboranta, gipsera, radnika na sterilizaciji, vozača, tehničke službe i apoteke. Moram naglasiti da poslije „porođajnih muka“, otprilike šest mjeseci, svaki radnik je znao koji je njegov posao u datom trenutku.

Ad 2. Organizovan rad poliklinike

- **Služba Opće medicine**
- **Specijalističke službe:** internistička, ginekološka, pedijatrijska, oftalmološka, ORL služba, pneumoftiziološka, psihijatrijska i fizikalna terapija.
- **Služba stomatologije i protetike** je organizovana na mjestu gdje je bila prije rata.

Ad 3. Lijekovi: U početku su ih donosili ljudi iz svojih kuća, potom smo otkrili veliki magacin lijekova na području Dobrinje II koji smo premjestili u zgradu bolnice. Kasnije smo našli još dva magacina s lijekovima. U prostoru namijenjenom za lijekove nakupilo se dosta lijekova bez klasifikacije. Angažirana su tri farmaceuta, dva farmaceutska tehničara i kompjuterska oprema. U roku od mjesec dana magacin lijekova je doveden u red. Lista lijekova je sortirana i kompjuterski obrađena tako da sam mjesečno mogao dobiti listing s posebnim oznakama za deficitarne. Mogu i sada biti ponosan na ljude koji su to profesionalno, besprijekorno i odano obavljali.

Ad 4. Paramedicinske službe: Ranije je bilo govora o tehničkoj službi, transportu, restoranu, vešeraju, održavanju vozila, aparata i opreme, snabdijevanje energentima, administrativno-stručnoj, rukovodstveno-finansijskoj, općoj, pravnoj i kadrovske službi. Također je bilo govora o informatičkoj službi i upravljanju skladištima. Bilo je govora i o službi osiguranja, tako da u ovom poglavlju neću posebno govoriti o tome.

Ad 5. Za uspješan rad kolektiva veoma je važno odabrati **kompetentne ljude** da vode određene poslove. Najveća je greška odabrati poslušne ljude koji nemaju stvaralačkog duha i koji stalno klimaju glavom u znaku odobravanja, bez obzira da li je ta odluka ispravna ili pogrešna. Koliko god je rukovodilac sposoban, ne može uvijek biti u pravu. Konstruktivna kritika je preduslov za ispravno vođenje kolektiva.

Ad 6. Održavanje kohezije kolektiva naročito u ratnim uslovima ili u vanrednim situacijama od esencijalne je važnosti za uspjeh u poslu. Naime, vrlo je teško u jednom malom kolektivu, gdje se ljudi stalno susreću, godinama održavati podnošljiv odnos među ljudima, bez svađa, ogovaranja i napetosti. Zbog toga sam svakih petnaest ili najkasnije mjesec dana organizovao druženje uz muziku i pjesmu. Vodio se računa o rođendanima svih zaposlenih, kojom prilikom su uručeni simbolični pokloni, a također se vodilo računa i o potrebama porodica zaposlenih ljudi, koliko je bilo moguće u tim vremenima.

Ad 7. Zloupotreba materijalnih sredstava je svugdje u svijetu opća pojava. Zbog toga su za svaku službu postojale komisije za prijem dospjelog materijala, a prilikom izlaska uvijek su bila potrebna tri potpisa. Administrativna služba je vodila računa da se izradi mjesečni izvještaj o svim ulascima i izlascima.

Ono što je najviše pomoglo u svim tim zadacima je **transparentnost** u poslovanju i stalni razgovori i objašnjenje svakog postupka uprave s uposlenicima. Bili smo svjesni da sumnje i razdor mogu nastati samo onda kada zaposlenik ne zna ili ne shvaća određene postupke.

Druge aktivnosti bolnice

Bolnica je pored svojih bila uključena i u druge društveno korisne aktivnosti koje se mogu klasificirati kao medicinske i nemedicinske.

• Medicinske aktivnosti:

- 1) Nekoliko puta je u saradnji sa Službom za transfuziju krvi organizovano dobrovoljno davanje krvi u prostorijama bolnice
- 2) Edukacija kadrova za određene aktivnosti
- 3) Uloga srednjih medicinskih škola (pohađanje nastave i savladavanje školskog programa)
- 4) Sistematski pregledi kompletnog stanovništva u fluografisanju radi ranog otkrivanja karcinoma pluća, u saradnji s Klinikom za plućne bolesti
- 5) Sistematski ginekološki pregledi i mamografija radi ranijeg otkrivanja karcinoma dojke i genitalnih organa žena
- 6) Sistematski pregledi školske djece...

- **Nemedicinske aktivnosti:**

- 1) Organizovanje poetskih i književnih susreta
- 2) Organizovanje muzičkih i društvenih aktivnosti
- 3) Organizovanje transporta u grad i iz grada
- 4) Organizovanje prijema visokih međunarodnih zvaničnika

Statistički podaci

Prije rata na Dobrinji je živjelo 45.000 stanovnika i to 51% Muslimana, 36% Srba, 10% Hrvata i 3% ostalih naroda. Tokom rata ovaj broj iseljavanjem i migracijom reduciran je na 25000-27.000. U bolnici je ukupno radilo od 110 do 154 radnika. Ovaj broj je bio varijabilan zbog stalnih promjena u demografskoj slici naselja. U slijedećoj tabeli koja je rađena 31. decembra 1993. vidimo:

Tabela 1. Broj i struktura radnika na dan 31. 12. 1993.

I. ZDRAVSTVENI RADNICI	
Ljekari specijalisti	24
Ljekari na specijalizaciji	1
Ljekar sekundarac	0
Ljekari opće prakse	4
Farmaceuti	1
Viši zdravstveni tehničari i sestre	17
Sestre i tehničari	59
Ukupno	106
II. ZDRAVSTVENICI SARADNICI	
Biohemičar	1
Ukupno	1

III. NEMEDICINSKI RADNICI	
VSS	2
VŠS	2
SSS	4
VKV	8
KV	4
NK	27
Ukupno	47
Ukupno I+II+III	154

Na ovom mjestu navest ćemo broj usluga, odnosno broj povrijeđenih i oboljelih u ratnom periodu, znači, od početka mjeseca maja 1992. do kraja rata 1995. Ostali podaci, tj. do zatvaranja bolnice 1999. su obrađeni u knjizi „Bolnica Dobrinja“ monografija/, Youssef Hajir 2009. Sarajevo: EDIS 1981.

Tabela 2. Podaci o radu u urgentnoj službi i hirurgiji

Redni broj	Elementi	Ukupno
1.	Broj b.o. dana	38.542
2.	Broj prvih pregleda	34.818
3.	Broj kreveta	30
4.	Broj hospitaliziranih	9.537
5.	Broj ambulantnih operacija	6213
6.	Broj operacija u op. sali	1504
7.	Ukupno operacija	7717
8.	Prosječna dužina liječenja	5 dana
9.	Broj previjanja	140.000
10.	Broj laboratorijskih nalaza	285.367
11.	Broj Rtg. dispozicija	318.450

Tabela 3. Rad ostalih disciplina

R. BR.	Disciplina	Broj prvih pregleda	Intervencije
1.	Opća medicina	38.209	Kućnih posjeta 3293
2.	Interna medicina	12783	
3.	Oftalmologija	3904	
4.	ORL služba	7368	
5.	Pulmologija	4884	
6.	Fizikalna terapija	123.347 procedura	
7.	Neuropsih.	9.124	
8.	Pedijatrija	15.403	
9.	Ginekologija i akušerstvo	48.124	Prirodni porodi 340 Carskih rezova 25 Prekid trud. 118
10.	Stomatologija i protetika	45.527 8548	
11.	Patronaža	15.870	

U bolnici Dobrinja zbrinuto je oko 9.000 povreda. Od tog broja -7969 ratnih, tj. 85,5%, a ostalo - 14,5% mirnodopskih povreda (udesi, padovi, povrede pri prolasku kroz tunel, samopovređivanje itd.). Ovi brojevi nisu apsolutni, stvarni brojevi su mnogo veći. Razlog tome je, naročito u početku rata, što je ekipa bila mala tako da nismo bili u mogućnosti da vodimo protokol, a pored toga smo se nadali da će ratna dejstva brzo prestati. Da nesreća bude veća, početni protokoli su izgubljeni i nismo im mogli ući u trag.

Najčešće ratne povrede su nastale djelovanjem snajperista, razno-raznim projektilima, direktno, i indirektno sekundarnim djelovanjem granata „rikoše efektom“. Većinom su bile povrede ekstremiteta 63%, grudnog koša 12%, abdomena 11%, glave 7%, urogenitalnih organa 3%, kičme i vrata 3% i velikih krvnih sudova 1%.

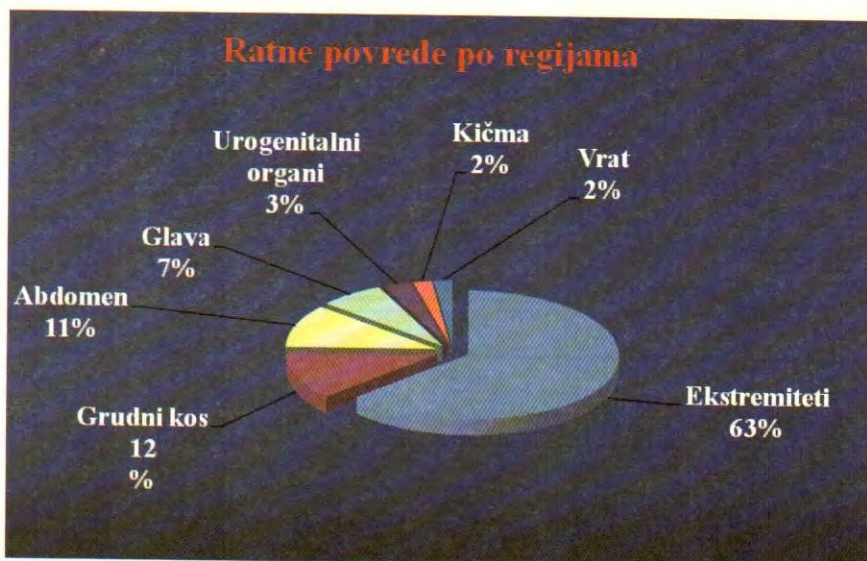

Tabela 4. Broj ubijenih i umrlih u ratu na području Dobrinje

Godina	Civila	Vojnika	Prirodna smrt	Ukupno
1992.	354	91	64	409
1993.	876	110	89	1075
1994.	614	124	72	810
1995.	176	40	38	254
ukupno	2020	365	263	2848

ZAKLJUČAK

Svaki narod u svojoj opstojnosti ima memoriju, čiji je cilj podsjetiti ga, s vremena na vrijeme, na važne događaje u historiji kako bi mogao graditi svoju budućnost. Ova memorija je učitelj i putokaz života. Ukoliko se ovi događaji ne zabilježe, vremenom izblijede i bivaju izloženi raznim manipulacijama, falsifikatima i pretvaranju u mitove, koji su teški za dokazivanje.

Naš usud i širina duše, kao i naš cjelokupni odgoj u multireligijskom duhu koji širi toleranciju i miran suživot sa svim ljudima, potpomognut društvenim zbivanjima u određenom vremenskom periodu, s pravom su pokušali stvoriti društvo oslobođeno mržnje i netolerancije. Ovakav jedan trend najšire je prihvaćen kod muslimana, koji su bili skloni zaboravu i oprost. Vršena je svojevrсна pacifikacija, kao da se historija ne može ponoviti. Ovakav zaborav je plaćen skupo, stotinama hiljada života.

Oprostiti se može, ali zaboraviti se ne smije, jer je to uslov za nove genocide. Potrebno se boriti protiv zaborava istinom, što znači prikupiti što više relevantnih podataka, obraditi ih, pohraniti i uobličiti u vidu knjiga, časopisa, dokumentarnih zapisa itd.

Ovaj dokument provjerenih, dugo pripremanih historijskih činjenica, predstavlja mali segment odbrane jednog rubnog naselja grada Sarajeva - Dobrinje.

Pisati i istraživati o jednom tako teškom i historijski značajnom vremenu kakav je bio rat u Bosni i Hercegovini, a naročito pisati o dobrinjskom ratnom užasu, vrlo je težak i izuzetno odgovoran zadatak. Težak, jer od mnoštva događaja koji su se dogodili na dobrinjskom teritoriju tokom opsade ne mogu se svi smjestiti u jednu knjigu.

Marginalizacija pa i omalovažavanje našeg velikog odbrambenog rata, u čemu je i Dobrinja dobila minorno mjesto i ulogu, samo su dio ranije spomenutog procesa zaborava, koji nam u budućnosti neće oprostiti ni naš narod, ni historija, ni generacije koje dolaze.

Organizacija otpora u Sarajevu i Dobrinji tekla je skromno, samo-organizovanjem. Stanovništvo je uvelo dežurstva po haustorima, oko kuća i stambenih zgrada radi zaštite svojih porodica i domaćinstava. Postepeno su se priključili sastavu TO, tako da je otpor na mnogim područjima poprimio masovni karakter. Ne treba zaboraviti da je jedan dio bosanskih patriota, još od početka agresije na Hrvatsku, osjetio dolazak velikog zla i u BiH. O daljem toku organizacije otpora s vojnog aspekta neće biti govora. O tome će vojni stratezi, komandanti i historičari pisati kompetentnije i detaljnije.

Ono što želim istaći je da nijedna odbrana, ma koliko bila moćna, ne može biti uspješna ako je ne prate ostale prateće službe neophodne radi stabilizacije i podrške. U tome leži ogroman materijalni i psihološki značaj Bolnice u Dobrinji, imajući u vidu odsječenost Dobrinje od grada i blizinu jakih neprijateljskih položaja. Naime, Dobrinja je tada bila kao samostalna jedinica koja se treba brinuti sama o svom opstanku ili nestanku.

Prema gore navedenom, značaj bolnice je višestruk i sudbonosan, ne samo za ovo naselje nego za čitav grad.

Pokušat ću u kratkim crtama rekapitulirati najvažnije stavke koje ukazuju na značaj i ulogu koju je bolnica imala u odbrani grada i naselja u periodu opsade:

- spašavanje velikog broja ljudi od sigurne smrti ili osakaćenja,
- stvaranje neophodnih uslova za nesmetan oružani otpor agresoru,
- osjećaj sigurnosti kod boraca i građana,
- stvaranje pozitivne atmosfere kod ljudi,
- podizanje morala boraca i građana radi lakšeg prevladavanja tmurnog ozračja, nastalog stalnim granatiranjem i drugim ratnim dejstvima, kao i pogibijom člana porodice ili poznate osobe,
- prisustvo bolnice olakšalo je dolazak humanitarnih organizacija i drugih vidova pomoći, kao i dolazak raznih vozila UNPROFOR-a koji su svakodnevno vozili po Dobrinji,
- uz pomoć pres-centra ratna zbivanja su prenošena putem TV kamera i reporterskih izvještaja u svijet, koji je mogao direktno pratiti slike užasa i genocida, povreda i pogibije djece, žena, staraca i nemoćnih civila. Bolnica je bila inicijator i aktivni učesnik u velikom broju humanitarnih i društvenih akcija (akcija dobrovoljnog davanja krvi, sistematski pregledi žena i djece, rano otkrivanje raka dojke itd.),
- stvaranje izvanredne i plodne saradnje između snaga UNPROFOR-a i naselja,
- izvanrednom organizacijom raznih službi u bolnici omogućeno je da svi stanovnici naselja imaju pravovremenu i efikasnu medicinsku pomoć,
- organizacija raznih manifestacija (književnog, poetskog, muzičkog i kulturnog sadržaja) učinila je da ljudi osjećaju toplinu i relaksaciju,
- korektan odnos prema raznim etničkim skupinama (Srbima, Hrvatima i drugim manjinskim skupinama) koji su tretirani na isti način kao i muslimani, stvorio je povjerenje i neraskidive veze među ljudima i pokazao fašisoidni karakter agresije,

- na primjeru bolnice pokazalo se koliko su Bosanci i Hercegovci kreativan i snalažljiv narod, s velikom mogućnošću uspješne improvizacije. Ako se tome dodaje velika hrabrost i odvažnost u borbi s mnogo jačim neprijateljem, onda postaje jasno da je perspektiva izvjesnija,
- u saradnji sa srednjim medicinskim školama učenicima je omogućeno da uspješno završe školovanje. Pošto odlazak u grad nije bio moguć, to su kadrovi bolnice preuzeli uloge nastavnog osoblja,
- ispomagali smo druge medicinske ustanove, kako u kadrovima tako i u potrošnom materijalu i opremi,
- učestvovali smo u formiranju sanitetske službe u sastavu vojnih jedinica,
- učestvovali smo u formiranju humanitarne apoteke, odnosno, obezbijedili znatne količine lijekova.

DA LI JE USPJELA PAKLENA NAMJERA AGRESORA DA “RAZVUČE PAMET” STANOVNICIMA OPKOLJENOG SARAJEVA

Ratna strategija agresora na Bosnu i Hercegovinu nesporno je predstavljala opaki scenario kažnjavanja, osvete i uništenja jednog naroda (bošnjačkog), ali i svih građana koji nisu pristali na prisilno razdvajanje naroda.

Agresor (bivša JNA, policijske strukture bivše Jugoslavije i raznovrsne paravojske formacije) dočekaio je trenutak (stanje izrazite vojne premoći i za njih povoljne geopolitičke prilike) da se realizuje mitska (fantazmogorična) potreba osvete „Turcima”.

Ova namjera agresora („osveta Turcima za ono što su im činili 500 godina”) može se potvrditi na osnovu niza vrlo relevantnih činjenica, ali ovaj autor došao je do takvog zaključka nakon dugogodišnjih razgovora s hiljadama psiholoških žrtava agresije na Bosnu i Hercegovinu, što se prije svega odnosi na osobe zlostavljane u logorima kao i one silovane i seksualno zlostavljane. U ogromnom broju slučajeva te žrtve su navodile da bi ih mučitelji prilikom zlostavljanja najčešće vrijeđali i ponižavali pozivanjem na njihovu navodnu tursku pripadnost. Nerijetko su otvoreno govorili da je došao pravi trenutak da se i oni izlive nad Turcima. “Jebem ti majku tursku” bila je najčešće izrečena rečenica zločinaca prilikom mučenja svojih žrtava.

Jedan od strateških ciljeva agresora bio je da se kod stanovništva kreira stanje permanentnog straha, patnje, poniženosti, bespomoćnosti i gubitka smisla življenja. Konačni efekt takve strategije trebao bi biti da se većini stanovništva omrzne i ogadi život i da ih tako učini pokornim i dehumanizovanim, što nisu historijske nepoznanice.

Sarajevo je bilo u specifičnoj situaciji i praktično je preko 1400 dana bilo veliki koncentracioni logor bez čuvara i to zaista nije samo puka metafora. Upravo zbog ove činjenice posebno me intrigirala monstruozna prijetnja ratnog zločinca Ratka Mladića kako stanovništvu Sarajeva treba „razvući pamet”.

Pitao sam se da li je to možda rečeno u afektu ili je to produkt njegovog priprostog ograničenog ali krajnje okrutnog uma, što samo po sebi ne bi imalo realnih šansi da se i realizuje.

Vremenom sam sve više shvatao da je ta prijetnja izašla iz usta Mlađića, ali je smišljena i uobličena u laboratorijama zla i da su konstruktori ove opake nakane obrazovani i inteligentni umovi monstruoznih osobina.

Prilika koja se pružila u zaista neponovljivo povoljnoj situaciji za agresora kao da se nije smjela propustiti i očita je bila namjera da se stvori pakleno psihološko oružje (psihološka atomska bomba).

Historije koncentracionih logora jasno ukazuju da se takvim psihološkim strategijama mogu postići razorniji efekti nego samim fizičkim mučenjem, pa i ubijanjem. Jedan od zornih primjera, koji je nastao u sličnoj laboratoriji zla (možda i u istoj), svakako je specifična i u svijetu nezabilježena psihološka tortura na Golom otoku. Ljudi koji su prošli tu torturu nikada se više nisu oporavili, a njihova patnja i nefunkcionalnost gotovo da se ne mogu porediti s bilo kakvih drugim psihotraumatskim iskustvima.

U okviru navedene strategije „razvlačenja pameti” u uslovima geta trebalo je kontinuirano kreirati ekstremno nepovoljne prilike (patnju svake vrste) na koju ljudski um ne može da se prilagodi i što bi za posljedicu trebalo da ima njegovu deformaciju („razvlačenje”).

„Razvučen” (kvalitetno izmijenjen) um treba u krajnjoj konsekvenci da proizvede ponašanje neprimjereno čovjeku (onečovječi ga). Kao posljedica toga, ljudi bi trebali međusobno početi sve više da se mrze, zlostavljaju, pa i ubijaju. S druge strane, sami bi trebali da postanu apatični, obesmišljenog života i da pasivno pristaju na sve uslove koje im postavlja agresor, što je krajnje sažaljvuća i ponižavajuća pozicija.

Da li se zaista i ostvarila ta paklena namjera o „razvlačenju pameti” stanovnicima Sarajeva ?

Da se ta namjera ostvarila, ona bi se morala manifestovati u nekim specifičnim patološkim mentalnim manifestacijama (subjektivno i ponašajno), ali takve reakcije kod stanovništva Sarajeva nisu zabilježene.

Sve mentalne reakcije na obilje psihotraumatskih i stresnih događaja predstavljale su običajnu i očekivanu (tim i normalnu) reakciju na nenormalne (često jezive) okolnosti i ništa izvan toga.

Ljudi su osjećali strah, tjeskobu, uznemirenost, nesigurnost, zabrinutost, potištenost, povremeno i bespomoćnost, ali to su stanja koja se javljaju i u nizu drugih nepovoljnih životnih okolnosti. Nije bilo porasta samo-

ubistava građana Sarajeva, niti ubistava iz niskih pobuda, a broj prijema u psihijatrijske ustanove drastično je opao.

Kako su se borili stanovnici Sarajeva da im se ne "razvuče pamet"?

Osnovna brana bila je u uvjerenju da treba koristiti svaki trenutak predaha i živjeti, pored svih katastrofalnih okolnosti, jedan normalan, sadržajan i ispunjen život (šaliti se, veseliti, samoironizirati, organizovati kulturne i sportske manifestacije, zaljubljuvati se).

Logično pitanje svakako je koji je to bio osnovni resurs stanovništva da se suprotstavi toj paklenoj i monstroznoj namjeri agresora.

Svjestan da se to može shvatiti kao patetika ili kao fraza, ali nemam drugog odgovora nego da je to bila specifična snaga duha Sarajlija u tom trenutku. Ako bismo raščlanili tu snagu duha i pokušali vidjeti u čemu se ogleda, čini mi se najpreglednije da je to u slijedećem:

- Sposobnost da se nađe smisao i ispunjenost života i kada dominira patnja i oskudica
- Vjera u više ciljeve i dostižnu pravdu
- Osjećanje da se ostaje čovjek u krajnje neljudskim okolnostima
- Uvjerenje da će se nakon ovakvih iskustava (sposobnost smislenog življenja i u nemogućim uslovima) život u slobodi moći još dublje i raznovrsnije osjetiti i biti u prednosti u odnosu na one koji to nisu iskusili
- Religijska uvjerenja (Bog stavio u iskušenje)

Ovo se može smatrati jednom od velikih pobjeda stanovnika opkoljenog Sarajeva, i, bez ustezanja i relativiziranja, može se reći da su položili najteži mogući test mentalne izdržljivosti i da mogu služiti kao historijski primjer dostojanstvenog života u nemogućim okolnostima.

Nažalost, svaka velika stvar ima i ono „ali“. To „ali“ odnosi se na dužinu trajanja te fascinantne duhovne snage i izdržljivosti u poslijeratnom periodu. Ta snaga trajala je kratko i počela je da se urušava.

Propuštena je historijska mogućnost da dođe do trajnijeg „duhovnog rasta“ stanovništva Sarajeva i da se ono trajnije oplemeni istinskim duhovnim vrijednostima i sposobnostima.

Razloge za tako negativan trend stanja duha stanovnika Sarajeva treba tražiti u spoljnim i unutrašnjim faktorima.

Od spoljnih faktora svakako najznačajniju ulogu predstavlja činjenica da je rat nepravedno završen i da su iznevjerena očekivanja o dostiznoj pravdi (ako svijet nije spriječio rat, realna je bila nada da će pomoći da se uspostavi pravedan mir).

Nažalost, stvorena je država koja po svom ustrojstvu predstavlja ruglo civilizacijskih dosega i ona kao takva ne funkcioniše i proizvodi samo nove konflikte. Stanovništvo sve više počinje da shvata da je ostavljeno da se pati i da nema perspektive.

Od unutrašnjih faktora svakako je izraženo nekažnjeno ratno profiterstvo, te nedovoljna briga za borce, invalide, žrtve torture, prognane i sve druge kojima je neophodna pomoć države.

Od svega posebno boli činjenica da su se iz uskih politikantskih interesa počele veličati osobe koje su zaslužile samo osudu i ukaljale čast u opsadi napaćenog naroda.

Počelo je s ukopom ljudi koji su počinili ratne zločine kao velikana uz odavanje najvećih počasti, što je bilo poniženje za sve čestite ljude (nadali smo se da ćemo se barem po tome razlikovati od agresora).

Iz svog ugla, moram konstatovati da su ljudi koji su u ratu i neposredno nakon njega u Sarajevu vodili zdravstvo na jedan krajnje ohol i osion način (pri tome imali i veliku ličnu korist) ukopani u dvorištima džamija s velikim počastima.

Da ne govorim o predstavnicima humanitarnih organizacija, prije svega "Merhameta" čija je briga za stanovništvo već "ušla u viceve".

Kakvo je sada duhovno stanje stanovništa Sarajeva koji su preživjeli opsadu?

Većina stanovnika osjeća se hronično umorno (psihički i fizički), pasivni su i s prigušenim emocijama (slabi snaga doživljaja), osjećaju unutrašnju prazninu, ne mogu da osjete istinsku radost, ispunjenost i zadovoljstvo i sve im je oskudniji društveni život.

Ovo je stanje koje ti građani svakako nisu zaslužili.

prof. dr. sci. med. Zehra Dizdarević, profesor emeritus
prof. dr. sci. med. Hasan Žutić

PULMOLOŠKA SLUŽBA U SARAJEVU POD OPSADOM

Maja 1992. godine napadnuti su svi kapitalni objekti u Sarajevu: Skenderija 2. maja, Glavna pošta na Obali istog dana, a Olimpijski objekt Zetra, kao i RTVBiH 9. maja.

Agresor je s položaja na Poljinama, iza Nahoreva kod Sarajeva, 6. maja bombardovao sarajevsko porodilište „Dr. Zehra Muidović“. U bolnici je bilo 130 žena i 70 novorođenčadi.

Početkom jula počelo je razaranje velikih zdravstvenih objekata. S Borija je bombardovana Bolnica Koševo (SOUR UMC). U prvim satima 12. jula 1992. godine napadnuta je Klinika za plućne bolesti „Podhrastovi“, današnja Klinika za plućne bolesti i tuberkulozu „Podhrastovi“ KCUS. Načinjena je ogromna šteta na Klinici, stradala je Intenzivna njega, sve sobe razorene, pokidane elektroinstalacije, uništen dovod kisika za plućne bolesnike, zapaljena posteljina. Osoblje i pacijenti pretrpjeli su veliki strah, pogotovo što je bolnica bila udaljena od prve linije 200 metara. Bolesnici su nošeni na nosilima sporednim unutrašnjim ulazom u sklonište.

Do agresije i opsade klinika „Podhrastovi“ bila je u sastavu Internističkih disciplina OOUR (Osnovna organizacija udruženog rada) u sastavu RO (Radna organizacija).

Interne discipline, koje su bile u sklopu SOUR (Složena organizacija udruženog rada) UMC (Univerzitetsko-medicinski centar) OOUR - RO - SOUR - UMC, svaka OOUR je bila pravno lice. Prije opsade Klinika je kao referalna institucija bila odgovorna za stanje tuberkuloze i drugih plućnih oboljenja.

Formiranjem klinike „Podhrastovi“ 1952. godine, uz Državni anti-tuberkulozni dispanzer 1922, te bolnice „Kasindo“ 1921. godine, uspostavljena je organizirana Služba za suzbijanje, dijagnosticiranje i liječenje tuberkuloze i drugih plućnih oboljenja u Republici Bosni i Hercegovini.

Formiranjem Klinike za plućne bolesti „Podhrastovi“ stvara se institucija koja je imala ulogu ne samo u zbrinjavanju, dijagnosticiranju i liječenju

oboljelih nego je predstavljala i ustanovu za produkciju kadrova, koja će biti nastavna potpora za edukaciju studenata (dodiplomaca, postdiplomaca) i specijalista raznih specijalnosti.

U toku agresije i opsade Sarajeva UMC se transformiše u Klinički centar Univerziteta u Sarajevu u razvoju, a poslije Klinički centar Univerziteta u Sarajevu (KCUS).

Dolaskom prof. dr. Faruka Konjhodžića KCU se organizuje kao institucija sa 7 specijalnosti:

- hirurške specijalnosti sa 15 klinika;
- internističke specijalnosti sa 10 klinika;
- neuropsihijatrijske specijalnosti sa 3 klinike;
- ginekološko-akušerska i pedijatrijska specijalnost sa 2 klinike;
- dijagnostičke specijalnosti sa 3 instituta;
- zajedničke institucije sa 3 službe, a 1994. godine formira se Institut za naučnoistraživački rad i razvoj.

Klinika za plućne bolesti "Podhrastovi" sastavni je dio internističke specijalnosti, a na inicijativu Ljekarskog kolegijuma Klinike, uz saglasnost Menadžmenta KCU i Ministarstva za zdravstvo RBiH, mijenja naziv u Kliniku za plućne bolesti i tuberkulozu "Podhrastovi" KCU Sarajevo.

U početku je zgrada Dijagnostike i poliklinike (DIP) agresiju i opsadu dočekala neotvorena za namjenske svrhe. Taj prostor je strateški bio veoma važan za KCU i prateće službe koje su tu bile predviđene. Pojedinci su bili inicijatori da se prostor otvori, te ih je potrebno imenovati: prof. dr. Zehra Dizdarević - tadašnja šefica klinike; prof. dr. Hasan Žutić - zamjenik šefa klinike, tajnica Ministarstva za zdravstvo Jasna Hasić; pomoćnica ministra za zdravstvo Snježana Bodnaruk, prevoditeljica u ministarstvu Nađa Kurtagić, svakako uz saglasnost tadašnjeg ministra za zdravstvo RBiH prim. dr. Ismeta Lipe.

Klinika za plućne bolesti i tuberkulozu "Podhrastovi" 1992. godine dobila je svoj novi prostor u DIP-u. Aktiviraju se Dispanzeri za tuberkulozu i druga plućna oboljenja, postoji uska saradnja cijele Pulmološke službe u Sarajevu u opsadi. Ubrzo poslije toga daje se saglasnost od Direktorija KCU u razvoju da se i drugi namjenski prostori u DIP-u popunjavaju. Zbog nedostatka prostora u pojedinim specijalnostima i administrativnoj službi neki prostori iz DIP-a bivaju nenamjenski popunjeni.

Reorganizacija rada je bila u svim zdravstvenim ustanovama u skladu s uslovima, jer je odlazak osoblja svakim danom bivao sve veći.

Na Klinici za plućne bolesti i tuberkulozu "Podhrastovi" bila je veoma teška situacija zbog udaljenosti klinike od matične ustanove (KCU), blizine prve linije, osoblje od vrha do baze bilo je nesigurno, a sredina u kojoj smo radili bila je multinacionalna.

Klinika za plućne bolesti i tuberkulozu "Podhrastovi" otvaranjem prostora DIP-a za vrijeme opsade počinje funkcionisati na tri lokaliteta (koja su bila od velike važnosti za organizaciju Pulmološke službe u opsadi Sarajeva):

1. Lokalitet Klinika: hospitalni dio koji se nalazi u Bardakčijinoj ulici 90 (105 kreveta) sa slijedećim odjeljenjima:

- Odjeljenje intenzivne i poluintenzivne njege,
- Odjeljenje za bolesti disajnih puteva (astma, COPD, bronchitis, emfizem),
- Odjeljenje za tuberkulozu, parenhimatozna i granulomatozna oboljenja,
- Odjeljenje za tumore i sistemska oboljenja pluća.

U sklopu lokaliteta Klinike organizirani su slijedeći kabineti i laboratorije:

- Rendgenološko-bronhološki kabinet,
- Alergološko-imunološki kabinet,
- Internistički kabinet,
- Epidemiološki kabinet.

2. Lokalitet DIP (Dijagnostika i poliklinika) organizira se kao:

- Prijemna služba,
- Funkcionalna dijagnostika pluća (uključujući slijedeće parametre koji su se radili):
  - spirometrija, krivulja protok volumen, otpori u disajnim putevima, gas analiza s acidobaznim statusom, interto rakalni volumen s rezidualnim volumenom, difuzija,
  - Savjetovalište za hronične opstruktivne i alergijske bolesti,
  - Savjetovalište za tuberkulozu i ostala granulomatozna oboljenja,
  - Savjetovalište za parenhimatozna oboljenja,

- Savjetovaliste za maligna oboljenja pluća i plućne maramice,
- Supspecijalistička služba u sklopu koje su se pružale slijedeće usluge:
  - prijem i obrada bolesnika,
  - konsultativno specijalistički pregledi za potrebe KCUS i drugih zdravstvenih ustanova Kantona Sarajevo.

3. Lokalitet Dositejeva, gdje je bio smješten Mikrobiološki laboratorij i Epidemiološko-statistička služba.

U Mikrobiološkom laboratoriju radile su se sve analize za otkrivanje tuberkulozne klice: u ispljuvku, u mokraći, puktatu, likvoru i tkivu. Radila se direktna mikroskopija, kulture na Lowenstein, rezistencija klice radile su se brze analize na Bactec sistemu.

Maja 1995. godine zgrada u Dositejevoj ulici, u kojoj se nalazio Mikrobiološki laboratorij i Epidemiološka služba Klinike "Podhrastovi", uništena je aviobombom. Uništena je zgrada, inventar, Mikrobiološki laboratorij potpuno razoren i naravno komora za 200 kultura. Nakon četiri mjeseca zbog neophodnosti postojanja Mikrobiološkog laboratorija, on je premješten u prizemlje klinike "Podhrastovi", gdje se i sada nalazi, kao i Epidemiološka služba. Napravljena je nova komora za mikrobiološke pretrage.

Laboratorij je profunkcionisao za četiri mjeseca i ubrzo postao ponovo Referalni mikrobiološki laboratorij uz pomoć Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) i Mikrobiološkog laboratorija, kao subnadzora iz Borstela (Njemačka). Od opreme su, zahvaljujući osoblju klinike "Podhrastovi", spašeni mikroskopi i Bactec sistem i sve zasađene kulture na tuberkuloznu klicu, tako da se izbjegla tuberkulozna infekcija i širenje tuberkuloze (pošto je bilo zasađeno preko 200 kultura).

Potrebno je napomenuti da se od jedne pozitivne kulture na tuberkuloznu klicu moglo inficirati 10-15 osoba, a s obzirom na to da su bili ratni uslovi, vjerovatno bi inficirane osobe i oboljele.

Kako je za uspjeh dijagnostike i liječenja u vrijeme opsade i agresije od presudnog značaja bila trijaža po hitnosti u svim specijalnostima, tako smo se i mi pridržavali u pulmologiji i svrstavali bolesnike po redu hitnosti, a ne na osnovu izdate Monografije "Principi ratne pulmološke doktrine" izdate decembra 1993. godine (autori: Z. Dizdarević, E. Ajanović, A. Konjicija i saradnici).

Prvi red hitnosti bile su masivne hemoptizije, pneumotraks, teška astma, nekardiogeni plućni edem (ARDS), masivna plućna tromboembolija i infarkt pluća, akutna respiratorna insuficijensija, sindrom plućne aspiracije, asfikični oblici akutnih plućnih oboljenja.

Drugi red hitnosti bili su: pluralni izljev, atelektaze, akutne protrahirane umjerene hemoptizije, pneumonija-pleuropneumoja, teži oblici emfizma pluća, hronična opstruktivna plućna bolest s akutizacijom hronične plućne insuficijencije, teži oblici bronhijalne astme, plućna tromboembolija i teži oblici dekompenzirani oblici plućnog srca.

Treći red hitnosti: tuberkuloza pluća (ako nije infektivna), tuberkuloza limfnih žlijezda i pleure, poliserozitis, alergijske toksične reakcije na anti-tuberkulotike, maligni tumori bronha pluća i pleure, sarkoidoza pluća i ostale granulomatoze, srednje teški oblici dekompenziranog plućnog srca s pulmonalnom komponentom, pogoršanje i komplikacije profesionalnih plućnih oboljenja i gljivična oboljenja.

U četvrti red hitnosti bila su svrstana sva ostala u gornjim stavovima neprikazana plućna oboljenja.

U periodu opsade Sarajeva određena je i fluorografska kacija na Dobrinji (prof. dr. Zehra Dizdarević, dr. Zvonimir Ožegović uz dva tehničara). Fluorografska akcija je trajala mjesec dana. Pokretni fluorograf je posuđen iz Opće bolnice, a popravak aparata je uradio UNHCR. Bilo je veoma teško organizirati ovakvu jednu akciju jer se tražila saglasnost od načelnika vojnog saniteta dr. Gorana Ćorića za svaku jedinicu posebno, te saglasnost komandanta brigada, čiji se vojnici bili pregledani fluorografskom akcijom, a posebno saglasnost generala Ismeta Hadžića, jer se fluorografska akcija odvijala na Dobrinji ispred Dobrinjske bolnice, te na Ali-pašinom Polju i kasarni "Viktor Bubanj".

U toj akciji pregledano je fluorografski oko 14.000 pripadnika Armije BiH i građana. Pored bolnice, koja je bila na raspolaganju, morali smo obezbijediti fluograf, filmove, agregat u slučaju nestanka struje, popis svih onih koji su pristupili slikanju pluća. Od ukupnog broja pregledanih 114 je imalo aktivnu tuberkulozu, 7 ih je bilo sa sarkoidozom pluća, 20 je imalo upalu pluća, 2 mikrocelularna karcinoma, a ostala registrirana oboljenja koja su otkrivena pri fluorografskoj akciji bila su više za ambulantno liječenje. S obzirom na kapacitet bolnice, svi bolesnici nisu mogli biti bolnički zbrinuti na Klinici za plućne bolesti "Podhrastovi", te su upućeni na ostale klinike

internih specijalnosti. Naravno da su pacijenti s tuberkulozom i drugim plućnim oboljenjima smješteni na Kliniku za plućne bolesti i tuberkulozu "Podhrastovi".

Svim pacijentima kojima je bila potrebna dodatna dijagnostika, uključujući i snimak pluća u PA poziciji (35x40cm) i tomograme, pretrage su rađene u noćnim satima na klinici kada je bilo struje. Naravno, o težini situacije u kojoj smo bili u tom periodu nije se puno razmišljalo o sebi. Važno je bilo pomoći ugroženom (bez obzira što smo i mi bili dio toga). Svi smo radili, nismo gledali ko je ko i koliko treba ostati na radnom mjestu, bez obzira na to koga smo ostavili kući i ko nas je čekao i da li su uopće zabrinuti i da li će biti živi kad se vratimo.

Tuberkuloza 1993. godine ubrzo postaje i globalni problem i Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) traži izradu nacionalnih programa za tuberkulozu ugroženih zemalja i zemalja s visokom incidencom. Bosna i Hercegovina je zemlja s visokom incidencom i prije rata (tj. broj oboljelih od tuberkuloze na 100.000 stanovnika-iznad 100) i po tome je bilo neophodno izraditi nacionalni program za tuberkulozu, ali u registraciji WHO za izvještavanje nas nije bilo, kao ni države.

Osnovno pravilo je bilo ubaciti R BiH u EURO TB Nadzor s izborom nacionalnog korespondenta uz prihvaćanje svih pravila ulaska EURO TB Nadzora, dijagnostika, liječenje, evaluacija i unificirano izvještavanje o tuberkulozi, kako zahtijeva Svjetska zdravstvena organizacija "Surveillance of Tuberculosis in Europe". Kao Nacionalni korespondent EURO TB Project imenovana je prof. dr. Zehra Dizdarević (National correspondents of the EURO TB project), potvrđeno od European Center for the Epidemiological Monitoring of AIDS CESES entreEuropeen pour la Surveillance Epidemiologique du SIDA - Dr. Valerie Schwoebel (CESES), Royal Netherlands Association (KNCV), Koninklijke Nedrelandse Centrale Vereniging tot bestrijding der Tuberculose - dr. Jaap Veen, dr. Anne Perrocheau (CSES); <http://www.b3e.jussieu.fr/ceses/eurotb>.

Pri Ministarstvu za zdravstvo R BiH u periodu opsade formirana je Ekspertna grupa za suzbijanje zaraznih bolesti, uključujući i tuberkulozu. Napisan je Nacionalni program (NTP) za dijagnostiku, suzbijanje, sprečavanje, širenje tuberkuloze, te njeno liječenje (24. mart 1994). Ekspertna grupa i Ministarstvo za zdravstvo prihvatili su program, uz potpis ministra prof. dr. Mustafe Beganovića i predsjednika Ekspertne grupe prof. dr. Zlatka

Puvačića (24. maj 1994. pod brojem 49/1994 i stupio na snagu odmah). Navedeni NTP prezentiran je u Varšavi 1994. godine i prihvaćen od strane Globalnog programa za tuberkulozu Svjetske zdravstvene organizacije, Regionalnog ureda za Evropu Svjetske zdravstvene organizacije i Kolaboracionog centra za tuberkulozu pri WHO, te Nacionalnog istraživačkog instituta za tuberkulozu i plućne bolesti Varšava. Odlazak u Varšavu Nacionalnog koordinatora za TB prof. dr. Zehre Dizdarević, koja je ujedno bila i član Radne grupe pri Globalnom programu za suzbijanje tuberkuloze i pravljjanje NTP za pojedine zemlje, te unificiranog izvještavanja o tuberkulozi, omogućila je WHO. Cilj NTP-a je bio da se daju praktična uputstva svim pneumoftiziolozima, a u sklopu s Globalnim planom i programom WHO iz oktobra 1993. godine (koja je radila izradu Nacionalnih programa za tuberkulozu ugroženih zemalja i zemalja s visokom incidencom).

Sprovođenje NTP programa imalo je za cilj dobru prevenciju, dijagnostiku, liječenje tuberkuloze uz pasivno pronalaženje slučajeva, aktivno traganje za kontaktima s kontrolisanim liječenjem i primjenom Direct Observed Treatment Short Course-DOTS (tj. direktno opservirani kratki kurs liječenja).

DOTS strategija, kao novi vid strateškog opredjeljenja u liječenju tuberkuloze smatra se najboljom prevencijom ove bolesti i najboljim liječenjem za suzbijanje rezistentne tuberkuloze, odnosno tuberkuloze neosjetljive na lijekove.

Revizija NTP je bila svako dvije godine uz distribuciju svim pulmološkim službama u RBiH, a kasnije, nakon Dejtonskog sporazum, po entitetima (Federacija i RS).

Uniformno izvještavanje po preporukama Radne grupe WHO, Pulmološka služba u BiH počela je 1995, a DOTS strategija liječenja počela se primjenjivati krajem 1994. godine. Klinika za plućne bolesti "Podhrastovi" postala je referalna institucija, tako da je BiH kao zemlja ušla u 1994. godinu u Nadzor tuberkuloze u Evropi (ukupno 53 zemlje). Preko projekata RBiH snabdjevana je od strane WHO lijekovima, koji su, putem Crvenog križa/krsta i kako smo se već snalazili, distribuirani po RBiH za vrijeme opsade. Apliciraju se projekti za nabavku terapije, projekti za dijagnostiku i projekti za edukaciju. Također se aplicira projekt za jačanje DOTS strategije i poboljšanja laboratorije, koji je postao aktuelan nakon nekoliko godina i sad se sprovodi i donio je veliku materijalnu dobit BiH (FBiH i RS), vrši se edukacija kadra koja i sada traje.

Postoji jaka saradnja s primarnom zdravstvenom zaštitom, općom praksom, porodičnom medicinskom, te dispanzerima za plućne bolesti i tuberkulozu. Da bi opstali, uspostavlja se saradnja s Coperatione Italiano, saradnja sa IUATLD, WASSOG, RES, EAACI, AACI, KNCV.

Za vrijeme opsade Sarajeva na Kliniku za plućne bolesti "Podhrastovi" primljeni su i liječeni mnogi pacijenti. Godine 1992. liječeno je 1027 pacijenta; 1993. liječeno je 719; 1994. liječeno je 1270 pacijenata, a 1995. godine liječen je 1261 pacijent.

Karakteristična je bila promjena strukture obolijevanja u pulmoškoj patologiji hospitaliziranih pacijenata. Dominirala je šarolikost plućnih oboljenja, koja su se prema doktrinarnim pulmološkim stavovima trijažirala u četiri grupe, što je detaljno opisano u monografiji *Zdravstvo u okruženom Sarajevu*, koja je već u kratkim crtama naprijed opisana.

Možda je samo potrebno napomenuti da je stres u toku agresije doprinio da je dva puta bila veća učestalost bronhopulmonalnog karcinoma nego u predratnom periodu. U 1994. godini od mogućih 1270 bolesnika dominirala su preko 60% specifična plućna oboljenja s teškim hipoproteinemijama (zbog loše ishrane) i kavernoznim promjenama na plućima.

U toku opsade Sarajeva na Klinici za plućne bolesti i tuberkulozu "Podhrastovi" 1992. godine bilo je 11 specijalizanata iz pneumoftizilogije, a iste godine su tri kandidata položila specijalistički ispit. Četiri specijalizanta su bila u 1993. godini, niko nije polagao specijalistički ispit, a 1994. godine je bilo osam specijalizanata, dva kandidata su polagala specijalistički ispit, a 1995. godine je bilo 19 specijalizanata, dva su kandidata položila specijalistički ispit.

Nastava na Medicinskom, Stomatološkom i Farmaceutskom fakultetu, kao i na Visokoj zdravstvenoj školi, odvijala se uz otežane uslove. Postdiplomska nastava na navedenim fakultetima odvijala se u teškim uslovima. Iz Pulmološke službe za vrijeme opsade Sarajeva magistrirala su tri kandidata i jedan doktorirao.

Osnivačka konferencija Udruženja pulmologa je bila 25. novembra 1995. Imenovani su: predsjednik, članovi predsjedništva i donesen je Statut. Udruženje pulmologa RBiH formirano je pri Saboru ljekara RBiH i shodno tome programska opredjeljenja Udruženja pulmologa bila su prema programskim opredjeljenjima Sabora ljekara RBiH.

Bez obzira što je glavna poenta bio bolesnik u Sarajevu pod opsadom, medicinski radnici su učestvovali na raznim kongresima i simpozijima:

- prvi simpozij održan je 1993. godine "Ratna medicina i medicina u ratu 92/93" s referatima iz ratne problematike,
- decembra 1993. izdati su "Principi ratne pulmološke doktrine" (autori: Z. Dizdarević, E. Ajanović, A. Konjicija i saradnici),
- drugi simpozij održan je 1994. godine "Ratna medicina i medicina u ratu 93/94", također ratna problematika,
- 1994. godine održan je simpozij "Bronhogeni karcinom", svi radovi štampani u indeksiranom časopisu,
- održano je nekoliko radionica o tuberkulozi uz učešće predstavnika WHO,
- izdat je Informator za postdiplomsku nastavu (F. Konjhodžić, Z. Dizdarević),
- Dopuna Informatora (Z. Dizdarević, F. Konjhodžić), kao rukovodioci kliničkog smjera,
- 1995. godine izdata je monografija "Glukokortikoidi i njihova primjena u praksi" (autori: Z. Dizdarević i saradnici),
- formiran je Medicinski žurnal, časopis pri Institutu za NIR pri KCUS- u (glavni i odgovorni urednik Zehra Dizdarević).

Osoblje koje je radilo na Klinici za plućne bolesti i tuberkulozu "Podhrastovi" pred opsadu Sarajeva:

- specijalista pneumoftiziologa 19 (svih nacionalnosti),
- specijalizanti 2 (različite nacionalnosti),
- specijalisti-mikrobiolozi 4 (različite nacionalnosti),
- specijalisti interne medicine 2 (različite nacionalnosti),
- više medicinske sestre 14 (različite nacionalnosti),
- SSS medicinske sestre 36 (različite nacionalnosti),
- laboratorijski tehničari Mikrobiološkog laboratorija 13 (različite nacionalnosti),
- nemedicinsko osoblje 40 (različite nacionalnosti).

Od ukupno 127 uposlenih bilo je: 24 doktora, 2 biologa, 15 bivših medicinskih sestara, 36 SSS medicinskih sestara, 12 laboratorijskih tehničara, 14 administrativnih radnika, 5 pralja laboratorijskog posuđa, 15 spremačica, 2 ložača, 4 portira, 3 radnika i 1 telefonista.

U toku opsade od 1992. do 1995. kolektiv Klinike se prepolvio, a i kompletna Pulmološka služba u gradu.

U tom najgorem periodu opstali smo zahvaljujući ažurnosti i odgovornosti svih uposlenika Klinike za plućne bolesti i tuberkulozu "Podhrastovi", te Pulmološke službe u gradu i mnogobrojnim nevladinim organizacijama koje su pomagale.

Uposlenici su radili bez ikakve materijalne nadoknade, a kasnije je rijetko ko dobio i certifikat, naročito ženska populacija, čiji su certifikati bili u visini onih koji nisu radili (visina 1.908,00 KM).

Na kraju da kažem, mnogi su otišli, neko ko je morao, neko ko je želio, a neko ko je htio da spasi sebe i svoje najbliže. No, i pored toga klinika je ostala kao multinacionalna ustanova, a Pulmološka služba kao multinacionalna cjelina.

(Literatura kod autora: zehradizdarevic@telesoft.ba)

PORATNO OPTEREĆENJE DJEČIJE POPULACIJE RATNIM OZLJEDAMA

Iako je prošlo 15 godina od završetka brutalnog rata u Bosni i Hercegovini, u kome je ubijeno ili nestalo oko 250.000 građana, od čega 16.000 djece, naša ljekarska misija nije, nažalost, završena.

Sarajevo je prestalo umirati onog dana kada su utihnule granate i snajperi. Dugih i teških 1335 dana Sarajevo je bilo pod opsadom, za 1479 dana opsade grada samo na Klinici za ortopediju i traumatologiju zbrinuto je 30.144 ranjenika, od čega je veliki broj i djece. Ljekari nisu imali radno vrijeme, dežurstvo je svim zdravstvenim radnicima trajalo 1479 dana.

Rat je, pored teških ranjavanja i povreda različitih intenziteta (politraume, amputacije, fizičkih i estetskih oštećenja i deformiteta), donio i brojne socijalne, ekonomske i psihološke probleme s kojima se ranije nismo suočavali. Iako su bile podjednako ugrožene sve starosne grupe, ipak su najveće žrtve rata djeca. Veliki broj djece pretrpio je teške fizičke i psihotraume, koje su rezultirale trajnim invaliditetom i stresnim poremećajima. U Sarajevu je oko 5.400 djece ostalo bez jednog, a 410 bez oba roditelja, te djece - beskućnika, prognanih i raseljenih kojima treba kompleksna zdravstvena i psihosocijalna pomoć. **Smrtno je stradalo 1602 djece, a oko 14.000 ranjeno i izloženo fizičkoj i psihičkoj patnji.**

Neophodno je identificirati i analizirati probleme s kojima se suočavaju medicinski radnici koji se bave zdravstvenom i psihosocijalnom problematikom dječije populacije u poratnom periodu, a koja je uzročno-posljedično vezana ratnim traumama i stresovima. S analizom i praćenjem ove problematike počelo se raditi timski još u ratnom periodu, da bi se nastavilo u kontinuitetu do danas. Uključeni su različiti profili zdravstvenih radnika, počev od dječijih hirurga, ortopeda, neuropedijatara, ginekologa, plastičnih hirurga, psihologa, psihijatara, pedagoga, socijalnih radnika i slično.

U masovnom povređivanju civila stradala su i djeca koja i danas osjećaju posljedice **psihičkih i fizičkih patnji**. Klinički centar Univerziteta u Sarajevu i druge medicinske institucije u saradnji s Akademijom nauka

i umjetnosti BiH pokrenuli su niz projekata koji se bave problemima dječije populacije u Bosni i Hercegovini, a posebno u Sarajevu.

U ove projekte uključile su se aktivno i mnoge međunarodne organizacije, posebno Svjetska zdravstvena organizacija (WHO), koja već 12 godina s Psihijatrijskom klinikom vodi projekt vezan za unapređenje mentalnog zdravlja, rehabilitaciju i resocijalizaciju djece i adolescenata ugrožene ratnim psihotraumama.

U projekte se uključuju i djeca povratnici, zlostavljana djeca, te raseljeni koji se još nisu uspjeli adaptirati i uključiti u redovne školske i predškolske institucije, kao i porodicu. Psihijatri, psiholozi s adekvatnom psiho i socio terapijom uspijevaju motivirati i socijalizirati traumatiziranu djecu, uključujući ih u normalne životne tokove. Aktivno se u ovaj rad uključuje i porodica djeteta, u slučajevima ako su djeca bila "izmještena", te isključena i otuđena od porodice. Takva djeca često odaju sliku "emocionalno hladne i intelektualno hendikepirane ličnosti", s negativnim školskim uspjehom, te se pored porodice mora uključiti i škola, odnosno školski pedagog i psiholog. Nerijetko, ova djeca pribjegavaju konzumiranju psihoaktivnih supstanci (pušenje, alkohol, droga) i drugim oblicima devijantnih i delinkventnih ponašanja (maloljetnička prostitucija, krađe, tuče, maltretiranja, ulične bande - sindrom grupe).

Tranzicijski socioekonomski i politički problemi još dodatno podstiču ove sociopatološke pojave, koje nisu samo svojstvene zemljama u tranziciji, već i razvijenom svijetu, bez neposrednih ratnih dešavanja i iskustava.

Problem **nataliteta** koji je već u ratu rapidno opao, prati i poratni period. Bile su četiri godine s ekstremno malim natalitetom, dvostruko većim brojem mrtvorodenih, udvostručenim brojem abortusa, te godine s malim brojem onih "rođenih u inat". Međutim, već od 1996. godine povećava se broj poroda što se vidi i iz niže navedene tabele.

Broj rođenih u Kliničkom centru Univerziteta u Sarajevu

1991 - 8.676

1992 - 6.132

1993 - 1.332

1994 - 2.001

1995 - 2.508

1996 - 4.020

1997 - 4.973

1998 - 4.075

1999 - 3.940

Nizak ratni natalitet je rezultirao malim brojem polaznika u školu, te je školske godine 1999/2000. u prve razrede osnovnih sarajevskih škola krenulo 50% manje djece nego 1998. kada su polaznici bili generacija rođena u miru (1991. godine)!

Pojednostavljeno, čak 11 škola u glavnom gradu moglo je formirati tek po jedno odjeljenje.

Sarajevske ljekare nije zabrinjavao samo mali broj poroda u ratu, nego i drugi pokazatelji. Rađana su djeca manje porođajne težine od normalne (loša, jednolična i deficitarna ishrana majki), kao i prije rođena, koja i danas imaju izvjesne zdravstvene i razvojne probleme. *Kuriozitet - jedna beba je rođena i preživjela sa svega 750 grama, što je svjetski fenomen.*

Uz to je bio i povećan broj mrtvorođene djece, kao direktne posljedice ratnih trauma; psihosocijalne stresne situacije pokreću čitav neurohormonalni proces koji dovodi do intrauterinog odumiranja ploda. Procent **perinatalnog mortaliteta** se popeo sa 15,8 na 39,6 promila. Tako su zapravo i nerođena djeca bila žrtve rata.

U ratnom periodu djeca su ranjavana različitim borbenim sredstvima što je rezultiralo teškim oblicima politrauma koje su ugrožavale vitalne funkcije i dovodile do fatalnih ishoda.

Problem je bio u reanimaciji i zbrinjavanju politraumatizirane djece jer su uslovi na terenu neadekvatni za takav vid hirurških tretmana. Uz to, ljekari su se susretali i s tri puta češćim malformacijama novorođenčadi nego ranije.

Samo mali dio u tim uslovima je bilo moguće operativno liječiti. Nažalost, djeca s anomalijama, i to teškim, rađala su se, a rađaju se i u post-ratnom periodu s većom incidencom u odnosu na predratni period. Ovo nam ukazuje na moguće etiološke faktore, koji su u vezi s upotrebom različitih naoružanja i oružanih sredstava, kontaminacije tla, oslabljenog uranija i slično.

Naglašavamo i podvlačimo - u preko hiljadu dana opkoljenom Sarajevu potpuno je izmijenjen prijeratni procent nataliteta, perinatalnog i općeg mortaliteta, kao i prirodnog priraštaja stanovništva. Iz grada su

„konvojima spasa“ odlazile mlađe žene fertile dobi s djecom u naručju ili još nerođenom. Primjerice, jedna nerođena beba je spasila život majci (geler kojim je majka ranjena ubio je nerođenu bebu, ali je spasio njen život), koja, nažalost, možda više nikad neće moći roditi.

Karakteristično rađanje žena u poznim godinama (52 godine) bilo je zbog sve kasnijeg sklapanja braka ili odluke na poznu trudnoću nakon tragičnog gubitka jednog ili više djece.

U prijašnjim ratnim konfliktima i dejstvima učestalost povreda djece i starijih osoba je bila mala i skoro neregistrirana. Međutim, u regionalnim ratovima posljednjih decenija broj povreda u ovom dobu se povećava, ali se, ipak slabo registrira. Razlog povećanja broja ovih povreda je: promijenjen karakter ratova, povećana razorna moć oružja, nepostojanje jasne diferencijacije fronta i pozadine, sve veće zahvatanje civilnih zona i civilnog stanovništva ratnim dejstvima. Upravo u okruženom Sarajevu dolazi do punog izražaja nepostojanje linije fronta i pozadine te izloženost civilnog stanovništva svim brutalnim ratnim dejstvima. To je i rezultiralo velikim brojem civilnih žrtava, a posebno djece s teškim i specifičnim ratnim povredama i ranama.

Najčešći **uzrok povređivanja** djece je geler od granate (77,8%) i projektil streljačkog oružja (22,2%).

Najčešće povrede dječijih organa (%):

- Povrede lokomotornog sistema - 35%
- Povrede trbuha - 30%
- Povrede grudnog koša - 9,6%
- Ostale povrede - 25,4%

Težina i značaj povrede djece u ratnim uvjetima proizlazi iz anatomske-fizioloških, psihomotornih i razvojnih specifičnosti, nepredvidivih reakcija organizma na traumu, drastično promijenjenih uvjeta života, specifičnosti rada zdravstvene službe, potrebe urgentnog zbrinjavanja, značajno reduciranih mogućnosti dijagnostike i terapije.

Brojne povrede ostavile su trajne posljedice u smislu fizičkog i psihičkog invaliditeta djece, koja se i danas liječe, rehabilitiraju i osposobljavaju za aktivan i samostalan život, ali predstavljaju veliki zdravstveni, medicinski i socijalni problem našem društvu. Složeni operativni zahvati,

pogotovo rekonstruktivne, implantacijske i plastične hirurgije morali su biti odloženi "za bolja vremena". Tako se danas susrećemo sa "starim" amputacijama, iščašenjima kuka, deformitetima vrata, maksilofacijalnim deformitetima, deformitetima nosa i grla, ožiljcima različite etiologije, hroničnim koštanim infekcijama (osteomijelitisi) i drugim brojnim sekvelama. Kongenitalne anomalije predstavljaju veliki problem baš zbog toga što su vezane za optimalno vrijeme u kojem ih treba hirurški rješavati i otkloniti te svako prolongiranje otežava efikasnost tretmana.

Zaostale mine i druga eksplozivna sredstva, nažalost, svake godine, a pogotovo u proljeće i ljeto, izazivaju teška povređivanja, često s fatalnim ishodom kod djece koja se igraju u prirodi, na izletima ili pomažu roditeljima u poljima i na pašnjacima.

Djeca s invaliditetom, koje podrazumijeva ugrađivanje različitih vrsta proteza, nisu samo medicinski problem, odnosno ortopedskohirurški, već istovremeno, socijalno-ekonomski. Radi se o skupim pomagalicama koju djeca zbog svog ubrzanog rasta i razvoja moraju često mijenjati i korigirati. Rehabilitacija ovakve djece je duga, a samim tim i skupa. Produžena hospitalizacija podrazumijeva organizaciju nastave i edukaciju djece, odnosno bolničku školu, što smo u Kliničkom centru i formirali 2003. godine. Ova škola uključuje svu hospitaliziranu djecu u KCUS (koja se nalaze na različitim klinikama i institutima), a dolazak im je olakšan posebnim podzemnim i toplim hodnicima kojima su povezane zgrade klinika i instituta.

Specifičan problem kako tokom rata tako i poratnog perioda su djeca s posebnim potrebama. U Sarajevu, a i cijeloj Bosni i Hercegovini, pokušava se timskim radom i specijalnim programima i projektima omogućiti inkluzija djece u redovne sisteme školovanja i edukacije. Istovremeno su renovirane devastirane institucije za smještaj i njegu djece s posebnim potrebama, a i educirani prosvjetni radnici.

Ne možemo zanemariti i ne istaći donacije mnogih humanitarnih organizacija i udruženja, te angažman poznatih ličnosti iz svijeta umjetnosti - muzike, filma, sporta, za pomoć djeci Bosne i Hercegovine.

Pretpostavlja se da ćemo i narednih dvadesetak godina „osjećati“ i rješavati probleme djece, odnosno tada već zrelih ljudi pogođenih ratnim traumama i poratnom zbiljom i realnošću.

ZAKLJUČAK

Za Bosnu i Hercegovinu je od vitalne važnosti:

- **Program uklanjanja zaostalih antipersonalnih mina** - posljedice ovog problema osjećat će se najmanje narednih 50 godina.
- **Program prevencije povređivanja** što detaljnije i iscrpnije prezentirati putem medija i škole radi potpune edukacije stanovništva.
- **Program sveobuhvatnog timskog i multidisciplinarnog rješavanja invaliditeta**, psihosomatskih i stresnih poremećaja, zapuštenih kongenitalnih anomalija i deformiteta, stečenih defekata, razvojnih poremećaja i slično.
- **Program psihosocijalne pomoći** povratnicima, izbjeglim i raseljenim licima, „spojenim“ porodicama, nepotpunim porodicama, a posebno djece bez jednog ili oba roditelja.
- **Program materijalne i ekonomske pomoći** na nivou lokalnih zajednica, vlade i države kao cjeline.

Vjerujemo u Bosnu i Hercegovinu i njenu mladost, jer djeca su njena **BUDUĆNOST**.

ZLOČINI NAD ZDRAVSTVENIM RADNICIMA U SARAJEVU

Sažetak

Bosna i Hercegovina je u svojoj skorijoj historiji pretrpjela stravičnu agresiju tokom 1992-1995. godine. Radeći svoj posao po principima Hipokratove zakletve, Ustavu BiH i svojim profesionalnim obavezama mnogi zdravstveni radnici poginuli su ili ostali teški invalidi braneci zemlju i narod od agresorskih napada te su odlikovani za svoj hrabri i humani rad.

O životu i smrti odlučivali su mnogi faktori, kao što su brzi transport stradalih i vještine u rukama zdravstvenih radnika u istinski nemogućim uslovima. Znanje i vještinu zarobljenih zdravstvenih radnika koristio je i agresor. Odvodili su ih u svoje bolnice i mjesta zbrinjavanja svojih povrijeđenih vojnika. Zarobljeni ljekari su operirali, a poslije toga su ih vraćali u logore smrti iz kojih, nažalost, mnogi nisu izašli (dr. Esad Sadiković, otorinolaringolog, dr. Aziz Torlak, hirurg, i mnogi drugi).

U ovom radu bit će prikazano stradanje zdravstvenih radnika na radnim mjestima, na putu od kuće do radnog mjesta i obratno, prilikom prijema ranjenika, liječenja, rada u dežurama i operacionim salama: Suada Dilberović, dr. Silva Rizvanbegović, dr. Aziz Torlak, dr. Jasmin Merdžanić, dr. Samir Arifodžić, dr. Galib Pleho, dr. Eliesad Klančević iz Srebrenice koji je iskrvario na Sarajevskom aerodromu kada se vraćao iz ratne bolnice Goražde, dr. Esad Sadiković, Haris Merzić, sestra Satka Dervišević, Advija Čustović, Suada Kupus, Šefika Hećo, Munira Suljević i mnogi drugi. i.(1,5)

U radu će biti prikazani primjeri brze reorganizacije rada zdravstvenih radnika i djelovanja u ratu, pomoć ranjenicima i stradalom stanovništvu, mogućnostima preživljavanja zahvaljujući sposobnosti u organizaciji primanja stradalih, trijaži, tzv. „sarajevskom modelu zbrinjavanja povrijeđenih“.

Ključne riječi: zdravstveni radnici, stradanja, zločini, nedostatak hrane, lijekova, vode, energenata, sanitetskog materijala

UVOD

Dana 6. aprila 1992. godine herojski grad Sarajevo srpsko-crnogorski agresor opkolio je hiljadama ubojitih oružja uperenih prema gradu. Na ulicama su se pojavili „neki čudni ljudi“ s čarapama na glavi (čarapari), improvizirali barikade i onemogućavali komunikaciju: razdvajali prijatelje, rodbinu, dijelove grada nastojeći da ga podijele dolinom rijeke Miljacke. Blokiral su sve vrste komunikacija i gradski saobraćaj, kao i kretanje pješaka. Okupacija grada počela je zauzimanjem Aerodroma u noći s 4. na 5. april 1992. godine i ta blokada zadržala se sve do 29. februara 1996. godine. Opsada grada trajala je 1425 dana. Prema izvornim domaćim i međunarodnim podacima na Sarajevo je dnevno padalo 329 granata.

Odmah po izbijanju rata u BiH veliki broj zdravstvenih radnika, vođenih profesionalnom odgovornošću, medicinskom etikom i odbrambenom kulturom, stavio se u odbranu grada i zemlje. Zdravstvena zaštita, izvanredno organizovana prije rata, u Bosni i Hercegovini pretrpjela je, tako reći, preko noći kompletnu transformaciju. Iz mirnodopskih uslova čitav sistem zdravstva se morao prilagoditi potpuno novim, ratnim uslovima rada. Zdravstvo je ostalo bez jake logističke baze, bez lijekova, vode, energena, hrane, sanitetskog materijala. Suočeni s brojnim nedostacima dijelili su sudbinu građana Sarajeva, ali su istovremeno maksimalno odgovarali novonastalim zdravstvenim potrebama civilnog i mobilisanog stanovništva. Rad u izmijenjenim, vanrednim uslovima pružanja zdravstvenih usluga krenuo je zahvaljujući, prije svega, inventivnosti zdravstvenih radnika i njihovom patriotskom opredjeljenju.

Transformacija zdravstvenih ustanova

Neposredno po izbijanju agresije, Gradska uprava Sarajeva zajedno sa Sekretarijatom za zdravstvo održala je sastanak s rukovodiocima zdravstvenih institucija, proglašene su ustanove od posebnog značaja, među njima su bile i Klinički centar u Sarajevu, Gradski zavod za zdravstvenu zaštitu, Opća (bivša Vojna) bolnica i Dom zdravlja Sarajevo (do tada domovi zdravlja). Postavljeni su rukovodioci i osnovani krizni štabovi. U Republičkom zavodu za zdravstvenu zaštitu u Sarajevu osnovan je Krizni štab za zdravstvo i socijalnu bezbjednost građana od predstavnika Ministarstva

za zdravstvo Republike i grada te uglednih zdravstvenih radnika i predstavnika profesionalnih udruženja.

Republički zavod za zdravstvenu zaštitu odmah je počeo s izdavanjem Biltena za zdravstvenu i socijalnu bezbjednost građana, koji je u početku izlazio svaki dan, a kasnije sedmično izvještavajući o dnevnim događajima s ratišta i stanja izbjeglih i raseljenih lica, higijensko-epidemiološkoj situaciji i potrebama u lijekovima i sanitetskom materijalu, te ostalim potrebama stanovništva neophodnim za preživljavanje u potpuno blokiranom i opkoljenom Sarajevu.

Na samom početku agresije topovska paljba i snajperska vatra bila je usmjerena prema zdravstvenim ciljevima, što je bila jasna naznaka kakav će to biti rat i kakve su stvarne političke i ratne namjere napadača. U noći 25/26. maja. 1992. granatirano je porodilište „Zehra Muidović“, Klinika za ginekologiju i akušerstvo i Pedijatrijska klinika Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu. Protjerani su bolesnici iz Psihijatrijske bolnice u Jagomiru i Zavoda za alkoholizam i druge ovisnosti, dok je kompletna oprema za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju na Ilidži, kao i Institut za ocjenu radne sposobnosti okupiran i razrušen.

U Općoj bolnici u Sarajevu (tada Vojna bolnica) postavljena su snajperska gnijezda iz kojih se pucalo i odakle su ubijani nevini građani.

Slike 1 i 2.: Snimci granatirane zgrade Opće bolnice prim dr Abdulah Nakaš, nekadašnje Vojne bolnice

Zdravstveni radnici

Zdravstvo u okruženom Sarajevu suočilo se i s jednim novim, značajnim problemom, a to je odliv zdravstvenog kadra. Mnogi zdravstveni radnici napuštali su zemlju po raznim osnovama. Procjene govore da je u početku rata zemlju napustilo oko 40% zdravstvenih radnika. Ipak, oni koji su ostali, vođeni prije svega svojom profesionalnom i etičkom odgovornošću, udvostručenim naporima ostali su na prvoj liniji fronta uz svoj narod i uz svoje pacijente.

Na okupiranim dijelovima Sarajeva počela su ubijanja uglednih ljudi, zdravstvenih radnika i ostalih intelektualaca i odvođenja u logore. Za mnoge od njih ni do danas nije ustanovljeno na koji su način likvidirani i gdje su im kosti (dr. Jasmin Merdžanić, dr. Miro Kundurović i drugi).

Pored aktivnog profesionalnog rada mnogi zdravstveni radnici su uzeli pušku i branili zemlju. Posebno mjesto u toj borbi kao hrabri borac zauzima Sarajlija Igor Pavlović, za kojeg njegovi suborci kažu da se uvijek zadnji povlačio s ratišta. Nažalost, stradao je u borbama na području srednje Bosne.

Slika 3: Igor Pavlović

Osim toga, u odbranu zemlje stavili su se i mnogi studenti fakulteta, srednjih i viših škola zdravstvene izobrazbe. Među njima ima i stradalih i teških invalida (Vidi spisak stradalih po fakultetima i školama u publikaciji „Zdravstvo u okruženom Sarajevu“, 2012).

Primjeri zločina nad zdravstvenim radnicima u Sarajevu

Odmah na početku rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. dr. **Silva Rizvanbegović** je u kolima Zavoda za hitnu medicinsku pomoć u Sarajevu s pacijentom smrtno pogođena rafalom iz kasarne „Maršal Tito“.

Na antiratnim demonstracijama na koje je izašla sa sestrom kako bi dala podršku demokratiji i slobodi pala je pogođena snajperom apsolventica medicine Dubrovčanka **Suada Dilberović**.

Slika 4: Suada Dilberović

Dr. Bilenji Vlado, specijalista okulista, pogođen je gerelima granate dok se spremao da uđe u operacionu salu na Klinici za očne bolesti Medicinskog fakulteta Univerziteta Sarajevo.

Dok su dežurale na odjelu abdominalne hirurgije, u večernjim satima, na dan kada je jako granatiran Klinički centar Univerziteta u Sarajevu, 30. novembra 1993, pogođena je ljekarska i sestrinska soba u kojoj su poginule dvije sestre - **Suada Kupus** i **Šefika Hećo**, a ranjena dva ljekara i jedna sestra. Ovaj dan proglašen je Danom žalosti Klinike za abdominalnu hirurgiju Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu .

Medicinska sestra **Munira Suljević** i medicinski tehničar **Admir Jelešković** poginuli su u toku dežure na Psihijatrijskoj klinici Kliničkog centra Univerziteta Sarajevo.

Dr. Zdravko Balaban, specijalista ginekolog, i **dr. Gordana Varunek-Vujević**, spec. pedijatar, stradali su na putu od radnog mjesta do kuće.

Na radnom mjestu u Domu zdravlja Novo Sarajevo stradao je **dr. Galib Pleho**, ljekar opće medicine.

Doktor **Semir Arifhodžić** poginuo je na Poljinama obavljajući svoju ljekarsku dužnost.

Po dolasku s dežure, od gelera granate u svojoj kući smrtno je stradao neurohirurg dr. **Jusuf Ahmetspahić**.

Dr. Asim Hrapović, zaposlen u Kliničkom centru, također je bio žrtva agresorske granate.

Među zdravstvenim radnicima ima i invalida, od kojih su neki i danas živi, dok su drugi umrli od komplikacija ranjavanja (**dr. Kominlija Ramiz**, ginekolog, umro poslije šest mjeseci ranjavanja u kičmu, i drugi).

Dr. Gordana Čičekličić stradala je dok je čekala u redu za hljeb u centru Sarajeva. U masakru na Markalama stradala je **mr. ph. Marsela Gavrankapetanović**.

Student medicine **Haris Merzić** pronađen je u naselju Otes gdje su ga agresorski vojnici mučili i likvidirali.

U krugu Kliničkog centra Sarajevo stradao je otorinolaringolog dr. **Sead Šebić**.

Dr. Miro Kundurović, ginekolog, odveden je s Grbavice i likvidiran.

Dr. Aziz Torlak, hirurg, poveden je na razmjenu u Sarajevu i likvidiran na prijelazu preko mosta na Drini. On je odvođen iz zatvora u Foči da operira agresorske vojnike i vraćan u logor smrti. Bilo je mnogo pokušaja da se razmijeni, ali bezuspješno. Njegova žena, pedijatričarka, s dvoje djece uspjela je preći u Sarajevo. Bez obzira na brojne pokušaje za razmjenu nije se uspio sačuvati život hirurga **Aziza Torlaka**.

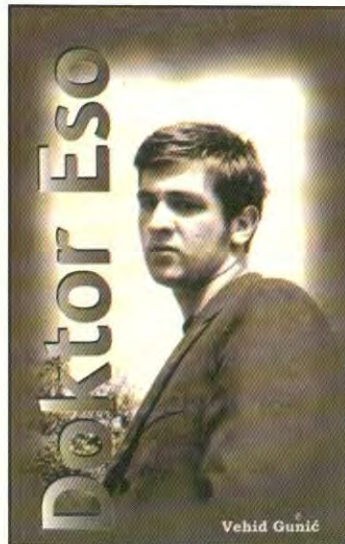
Nevjerovatno tužno kako je ekspert Ujedinjenih nacija (UN), otorinolaringolog **dr. Esad Sadiković**, rođeni Sarajlija, stradao. Rodio se u Sarajevu u poznatoj partizanskoj porodici, otac Hasib nosilac Spomenice 1941, majka partizanka iz poznate porodice Kovačević iz Kozarca. Završio je Drugu gimnaziju i Medicinski fakultet u Sarajevu. Zaposlio se kao mladi ljekar u zagrebačkoj farmaceutskoj firmi sa sjedištem u Sarajevu, i vrlo brzo počeo raditi na Klinici za otorinolaringologiju u Sarajevu. Potom je radio u UN Samoa, a onda i u poznatoj libijskoj bolnici Zavija. Zaradio je novac s kojim je kupio jevrejsku kuću u Prijedoru, oženio se dok je živio i radio u Sarajevu te nastavio raditi kao specijalista otorinolaringolog u Prijedoru. Još vrlo mlad pokazivao je sklonost za druženje, humor i pisao satirične članke. Njegovi dobri prijatelji, koji su također uživali u humoru, bili su: dr. Hrelja, zvani Čakija, otorinolaringolog, dr. Ferid Mujan, neuropsihijatar, Vehid Gunić, Mladen Jeličić Troka i drugi.

Kada je počeo rat u BiH 1992-1995. na području Unsko-sanskog kantona uhvaćeni su i zatvoreni u logore i uglavnom likvidirani svi specijalisti, među njima desetak posebno poznatih u struci. **Dr. Eso** je zatvoren u Omarskoj u logoru gdje je pomagao svim zatvorenicima, a imao je znanje, iglu, makaze, crni konac i ljubav prema čovjeku. Često su ga zvali da liječi i pomaže ne samo logorašima nego i pripadnicima agresorske vojske. O dr. Esi govori i jedna zatvorenica u logoru Omarska (zapisano u knjizi *Molila sam ih da me ubiju - Zločini nad ženama Bosne i Hercegovine*, Centar za istraživanje i dokumentaciju saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1999, šifra „ljetovanje“, U jame su s mrtvima bacali i žive logoraše, 229-236).

U noći 5/6. augusta 1992. odveden je i likvidiran. U njegovu kuću, po zatvaranju u logor Omarska, uselio se jedan kapetan agresorske vojske za kojeg se supruga dr. Ese udala, promijenila imena djeci - kćerci Alma dala je ime Veronika, a sinu Enisu promijenila je ime u Filip i dodala im djevojačko prezime Gagović. Kćerka je potom otišla u Ameriku, radi kao dr. Veronika Gagović u Čikagu, a sin Filip nije se javljao prijateljima oca.

Dr. Esad Gunić, Marko Vešović, dr. Zlatan Hrelja Čakija, Mladen Jeličić Troko i drugi prijatelji osnovali su fondaciju „Dr. Eso Sadiković“ koja nagrađuje najbolje satirične radove. Postavljen je i bašluk s imenom i prezimenom dr. Ese Sadikovića. Esina majka naprosto je umrla od tuge za svojim jedincem koga su svi voljeli.

Slika 5: Dr. Eso na naslovnici njemu posvećene knjige autora Vehida Gunića

Jedan od veoma uglednih medicinskih radnika i osnivača Dobrinjske bolnice je medicinska sestra **Sadeta Satka Dervišević**. Ranjena je zajedno s pacijenticom koja je primala infuziju u dobrinjskoj bolničkoj ambulanti, sestra Sadeta ju je pratila kući. Sadeta je ležala na zemlji dok nisu pritekli hrabri prijatelji, žrtvujući svoj život izvukli je, operirali i spasili. Ona je i danas invalid, radi u JU Dom zdravlja Sarajevo, a stanovnici Dobrinje i pacijenti Dobrinjske bolnice sjećaju se s poštovanjem svoje mile i nasmijane medicinske sestre koju od milja zovu Satka. Sadeta Dervišević je za svoj rad medicinske sestre u toku rata 1992-1995. dobila brojna priznanja, među kojima međunarodno priznanje sestrinstva, nagradu Florence Nigtingale.

Slika 6: Sestra
Sadeta Dervišević
Satka

ZAKLJUČAK

Općenito se može reći da su zdravstveni radnici dali ogroman doprinos u odbrani zemlje i spašavanju, liječenju i zbrinjavanju građana opkoljenog Sarajeva.

Za svoj rad dobili su ne samo vojna nego i međunarodna priznanja - za sarajevski ratni fiksator, za hrabrost u spašavanju života, sarajevski model zbrinjavanja ratne rane, za njegu, liječenje i oporavak, za humanizam i hrabrost u medicinskom radu.

Ostali su vjerni Hipokratovoj zakletvi i nijedan zdravstveni radnik nije iznevjerio svoju dužnost u toku rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. niti je i po kom osnovu sankcionisan.

LITERATURA

1. Omanić, A., *Uvod u medicinu, istoriju medicine i medicinsku etiku*, Medicinski fakultet Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2004.
2. Duraković, N., *Bosanski izazovi*, Des, Sarajevo, 1999.
3. Smajkić, A. i saradnici, *Zdravstveno-socijalne posljedice agresije na Bosnu i Hercegovinu*, Zavod za zdravstvenu zaštitu Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1994.
4. Omanić, A. i saradnici, *Zdravstvo u okruženom Sarajevu 1425 dana opsade, Dokumenti, svjedočenja*, (arhiva u štampi).
5. *Molila sam da me ubiju, Zločini nad ženom BiH*, CID, Centar za istraživanje i dokumentaciju Saveza logoraša BiH, Sarajevo, 1999, šifra "Ljetovanje", *U jame su s mrtvima bacali i žive logoraše*, 229-236.

ODBRANA SARAJEVA JE SIMBOL BORBE ZA UNIVERZALNE VRIJEDNOSTI

Sažetak

Agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1992. do 1995. godine karakteriziralo je više sadržaja koji su relevantni ne samo za Sarajevo, Bosnu i Hercegovinu i države u regionu već imaju globalnu relevantnost. Tokom ovog ratnog sukoba, na početku s istoka, a kasnije i sa zapada, napadane su, a unutar napadnute države i njenog glavnog grada, branjene civilizacijske vrijednosti koje su imale univerzalni, globalni karakter; znatno većih gabarita od onih koje je veličina Republike Bosne i Hercegovine značila i predstavljala. U isto vrijeme, braneći se od takvih napada, branioi Sarajeva nisu branili samo glavni grad već i Republiku Bosnu i Hercegovinu u cjelini, ali i čitav spektar globalnih, univerzalnih vrijednosti.

Priroda borbe za Sarajevo ilustrira karakter rata u Republici Bosni i Hercegovini

Nakon završetka ratova na prostorima republika Slovenije i Hrvatske, jedinice, komande i ustanove JNA su se iz ovih republika dislocirale uglavnom na prostor Republike Bosne i Hercegovine, tako da je početkom 1992. godine RBiH predstavljala najveći vojni kamp u Evropi, s najvećom koncentracijom vojne sile po jedinici površine. Na taj način je Republika Bosna i Hercegovina, u izvjesnoj mjeri, bila okupirana i prije otpočinjanja oružane agresije.¹

---

¹ Sveukupna analiza disolucije bivše SFRJ (prema podacima dobijenim iz nekoliko različitih izvora) pokazuje da je ona trebala završiti ne samo osamostaljivanjem republika koje su tražile samostalnost već i nestankom jedne republike i jednog naroda iz Federacije – nestankom Muslimana (Bošnjaka) i nestankom Republike Bosne i Hercegovine s političke karte svijeta.

Analiza priprema za rat u Sarajevu govori ne samo o suštini priprema već o suštini i karakteru samog rata u Bosni i Hercegovini.

Naime, jedinice Jugoslavenske narodne armije (JNA)² mjesecima prije početka agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i opsade njenog glavnog grada vršile su sistematično posjedanje položaja u širem zahvatu grada iz svih bitnih kopnenih putnih pravaca, te posjedanje i inženjerijsko uređenje svog ključnog terena koji će se kasnije potvrditi kao presudan za održavanje opsade grada.

Razmještanje jedinica – ljudi, naoružanja i opreme – vršeno je krajem 1991. i početkom 1992. godine pod izgovorom izvođenja vježbovničkih aktivnosti i sprečavanja mogućih etničkih sukoba. Na ovaj način, opsada Sarajeva je bila praktično pripremljena i završena i prije otpočinjanja agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Dobri poznavaoци ratnih planova za odbranu bivše Jugoslavije zapazili su da je pripremanje opsade Sarajeva uključilo kombinaciju ranije sačinjenih planova odbrane Sarajeva – kombinaciju planova za odbranu od agresije s istoka, sa zapada i drugih pravaca u scenariju mogućeg napada snaga Varšavskog ugovora ili NATO-a na Socijalističku federativnu republiku Jugoslaviju (SFRJ). U pripremama za takve moguće scenarije, u okviru bivše JNA, odbrani Sarajeva, kao političkom i geografskom središtu strategijske dubine unutar SFRJ, poklanjala se posebna pažnja. Stoga su i ti planovi bili vrlo dobro i detaljno osmišljeni i razrađeni – po sadržajima oružane borbe, po svim elementima borbenog i logističkog osiguranja, u smislu upotrebe manevra, sistema vatre i svih oblika zaprečavanja, osiguranja pokreta i

---

² JNA je kasnije preimenovana u Vojsku Jugoslavije (VJ) a značajan dio njenih sastava na prostoru Republike Bosne i Hercegovine sa početkom agresije Savezne republike Jugoslavije ulazi u sastav takozvane Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine, koja naknadno biva preimenovana u Vojsku Republike Srpske (VRS). JNA se, u relativno kratkom periodu, transformirala u tri srpske vojske – Vojsku Jugoslavije, Vojsku Republike Srpske i Vojsku Republike Srpska Krajina. U odnosu na unutrašnje i međunarodne okolnosti ova transformacija je, na površini događaja, birokratski i formalno, izvedena na organiziran i konzistentan način. Suštinski, ovom transformacijom su iznevjereni historijski interesi i očekivanja nesrpskih naroda SFRJ koji su decenijama investirali u izgradnju ove oružane sile. Time je JNA postala historijski specifičnim i rijetko prisutnim primjerom oružane sile koja se pretvorila u svoju suprotnost – umjesto stabilizirajuće i odbrambene imala je destabilizirajuću i rušilačku ulogu.

komunikacije svih vrsta, te i u odnosu na druge aspekte funkcioniranja vojne organizacije u uslovima izvođenja složenih borbenih dejstava.

Iako se u određenoj mjeri podrazumijeva, bitno je i naglasiti da je u primjeni ovih planova izvršen određeni nivo njihovog prilagođavanja, kako u smislu fokusiranja njihovog težišta prema Sarajevu tako i u smislu ostvarivanja funkcionalne veze ovih planova i postizanja efikasne opsade grada koja je imala za cilj da zatvori sve prilaze gradu i izlaza iz grada, odnosno da onemogući komunikacije i pokret i prema gradu i iz grada.

U okviru ovog aspekta analize veoma je bitno zapaziti da se paralelno s pripremama napadača za opsadu grada u samom gradu ne odgovara mjerama recipročne naravi. Naprotiv, Sarajevo je u tom periodu predstavljalo sjedište političkih i praktičnih napora za mirno rješavanje krize u bivšoj Jugoslaviji.

Politički kontekst planova za opsadu Sarajeva veoma je bitan. U suštini, oni su predstavljali samo realizaciju ranije osmišljenih političkih strategija, dizajniranih da, u okviru raspada SFRJ, osiguraju realizaciju projekta „velike Srbije“, što je na prostoru Republike Bosne i Hercegovine značilo vojničko osvajanje velikog procenta njene državne teritorije, ubijanje, ponižavanje, protjerivanje i asimiliranje njenog nesrpskog stanovništva i konačan nestanak Republike Bosne i Hercegovine s političke karte Evrope i svijeta. Korektno je ovdje napomenuti da su i tako dizajnirani planovi podrazumijevali namjeru da dio teritorija Republike Bosne i Hercegovine pripadne Republici Hrvatskoj, odnosno „velikoj Hrvatskoj“.

Djelujući upravo u pravcu realizacije ovako postavljenih i shvaćenih političkih ciljeva - podržano snagama oružane sile koja se ranije zvala JNA, a tih se dana pretvarala u svoju suprotnost i antinarodnu silu koja se angažirala samo u interesu beogradske politike - rukovodstvo Srpske demokratke stranke Bosne i Hercegovine krenulo je s projektom rušenja ustavnog i političkog sistema Republike Bosne i Hercegovine, proglašavajući paradržavne tvorevine, tzv. „srpske autonomne oblasti – SAO“. Na taj način, politika SDS-a je započela spiralu nasilja, nezakonitog i protivustavnog djelovanja na prostorima Republike Bosne i Hercegovine, još 1991. godine.

Legalni organi Republike Bosne i Hercegovine su tek naredne godine, u skladu s utvrđenom međunarodnom procedurom koja je regulirala proces disolucije SFRJ, krenuli u raspisivanje referendumu za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine, te kasnije preduzimali korake u skladu s njegovim rezultatima – proglašavajući nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine,

što je odmah bilo prihvaćeno kroz formu međunarodnog priznanja obnovljene nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine, što su priznale skoro sve države svijeta i relevantne međunarodne organizacije.

Na ovakvo ponašanje Republike Bosne i Hercegovine, Beograd i SDS Bosne i Hercegovine odgovaraju agresijom na državu i opsadom njenog glavnog grada.

Sušтина борбе за Сарајево превазилази све квантитативне, нумеричке и физичке величине које је илустрирају

Sagledavanje značaja odbrane Sarajeva zahtijeva veoma kompleksan pristup. Sveukupna narav borbi za osvajanje Sarajeva s jedne strane, te njegove odbrane, s druge strane, značaj ratnih ciljeva i posljedica povezanih s mogućim osvajanjem, odnosno odbranom Sarajeva, znatno su iznad svih kvantitativnih mjerila koji govore o njegovoj veličini i veličini države čiji je ono glavni grad.

Ovakav pristup podrazumijeva razmatranje pokazatelja o broju ljudi, naoružanja i različitih borbenih resursa i materijala uključenih u borbe za glavni grad Republike Bosne i Hercegovine sa strane agresora i sa strane branioca, kao i velikog broja vladinih i nevladinih međunarodnih organizacija koje su na različite dobronamjerne, ali ponekad i sumnjive načine, bile uključene u složenu strukturu onih koji su boravili na prostoru Sarajeva i oko njega u vrijeme dok su se za njegovu sudbinu vodile dramatične borbe.

Ovoj analizi treba dodati i činjenicu da su svi događaji koji su se odvijali na prostoru taktičkog nivoa opredjeljivali posljedice strategijskog značaja direktno utječući na sudbinu i ishod samog rata za Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Svakako i vremenski okvir opsade Sarajeva, od 1472 dana, duži od perioda opsade bilo kojeg drugog grada u historiji čovječanstva, vrlo je relevantan za ovu analizu.

Ilustracija koja govori o odnosu snaga napadača i branioca na samom početku opsade ni u jednoj konvencionalnoj analizi nije nagovještavala mogućnost odbrane grada, opstanka institucija u njemu i preživljavanja njegovih stanovnika. Naime, dobro organiziranim i obučenim jedinicama napadača koje su brojale oko 20.000 ljudi, naoružanim sa oko 600 artiljerijskih oruđa velikog kalibra, preko 100 tenkova i pedesetak oklopnih trans-

portera, raspoloživom zračnom avionskom i helikopterskom podrškom, raznovrsnim sistemima borbene podrške, logistikom koja je raspolagala stokovima ubojnog materijala i svih drugih potrebnih klasa snabdijevanja za višegodišnji rat, suprotstavile su se manje brojne snage branioca koje su raspolagale s nekoliko hiljada cijevi lovačkog i pješadijskog naoružanja te minimalnim količinama protivoklopnih sredstava.

Nepravedan embargo na uvoz naoružanja koji su Ujedinjene nacije nametnule Republici Bosni i Hercegovini, koji je praktično samo braniocima onemogućavao da dođu do potrebnog oružja, svu ovu situaciju je činio još težom i tragičnijom.

Napadači i branioci su se međusobno bitno razlikovali kao i u odnosu prema zakonima i običajima rata

Da bi se razumjela suština borbi za Sarajevo, naglašen značaj ima činjenica da je etnička struktura napadača bila monolitna a etnička struktura branilaca vrlo raznovrsna. Naime, isključujući određeni broj dobrovoljaca, stranaca (Rusa, Grka, Ukrajinaca, Rumuna i sl.) snage napadača na Sarajevo su popunjavali pripadnici srpske nacionalnosti dok su jedinice branilaca bile vrlo raznovrsnog nacionalnog, etničkog i vjerskog porijekla.

Ovaj aspekt analize značajan je sa stanovišta ciljeva za koje su se različite strane borile – napadači za rušenje i ukidanje **zajedništva i suživota**, a branioci za njegovu odbranu i održavanje.

U toku višegodišnje opsade Sarajeva, pored mnoštva karakteristika koje su razlikovale napadače i branioce (priroda političkih ratnih ciljeva, odnosa prema odlukama i rezolucijama Ujedinjenih nacija i drugih relevantnih međunarodnih organizacija, odnos prema demokratski izabranim i imenovanim, odnosno legalnim i legitimnim strukturama države, te mnogim drugim kriterijima koji su razlikovali dobro i zlo, ispravno od pogrešnog itd.), napadači i branioci su se bitno razlikovali i po svom odnosu prema zakonima i običajima ratovanja, odnosno prema odredbama međunarodnog humanitarnog prava. Napadači su ga, i pored nadmoći u oružju i prednosti u taktičkom rasporedu i položaju, veoma često i brutalno kršili, često se trudeći da nanesu što veće patnje i izazovu što veća stradanja nezaštićenih i najugroženijih kategorija stanovništva u gradu. U isto vrijeme, braniocu su nastojali da u svim praktično mogućim okolnostima poštuju i primjenjuju

odredbe međunarodnog humanitarnog prava, odnosno da na nasilan i nečastan napad odgovore časnom viteškom odbranom.

Dok su napadači slavili i nagrađivali nosioce i izvršioce najbrutalnijih ratnih zločina, branioci su u trenutku vrlo neizvjesnom po ishod opsade glavnog grada, odnosno samog rata u Republici Bosni i Hercegovini, odlučili da se obračunaju s vlastitim snagama koje su prepoznate kao odgovorne za kršenje određenih civilizacijskih i ratnih normi i običaja. Ovaj postupak, iako vrlo rizičan i neizvjestan, pokazao je jasnu razliku između napadača i branioca u odnosu prema pitanjima nepravde i pravde, kukavičluka i herojstva, prolaznog i trajnog, nečasnog i časnog i suštinski nagovijestio kojoj strani u ovom sukobu pripada budućnost, odnosno sposobnost dugoročnog i trajnog vladanja nad situacijom u gradu i državi.

Za razliku od napadača koji je sistematično i organizirano svoje sposobnosti i potencijale angažirao na zastrašivanju, destrukciji, rušenju, ubijanju i silovanju uglavnom nesrpskog nevinog stanovništva, te iznurivanju grada pod opsadom, branioci su nastojali ne samo odbraniti grad i sve što je u njemu bilo vrijedno već i očuvati vrijednosti od značaja ne samo za odbranu Sarajeva i Bosne i Hercegovine već i cjelokupne ljudske vrste.

Upravo je na ovom nivou rata, nakon početnog vojničkog neuspješnog potpunog ostvarivanja svojih ratnih ciljeva, u sferi duha, agresor suštinski izgubio bitku za Sarajevo. Ne samo da su branioci imali snažno moralno uporište borbe za pravedne ciljeve već su u kratkom vremenu sa stanovnicima grada pod opsadom postigli sinergiju koju napadač, pa i mnogi inostrani promatrači, uopće nisu očekivali. Sarajevski duh ne samo da nije klonuo već se vremenom dodatno izgrađivao, snažio, oplemenjivao i dodatno obogaćivao.

Snažan sarajevski duh međusobne solidarnosti prevazilazio je nacionalne, socijalne, vjerske, starosne i mnoge druge razlike koje su egzistirale među stanovnicima u gradu. Prirodan i snažan odnos prema suživotu bio je velika prednost na strani branioca i nepremostiva prepreka za napadača.

Dok je napadač rušio vjerske i kulturne objekte, na svim prostorima pod svojom vojničkom kontrolom, ili na dometu svoga oružja, branioci su ih štitili, a u mogućoj mjeri i obnavljali.

Jasna namjera napadača bila je u potpunoj paralizi svih oblika organiziranog života u gradu pod opsadom. Unatoč tome, u gradu se, u naizgled nemogućim uslovima, odvijao bogat kulturni život – radila su pozorišta, održavali se različiti koncerti, organizirale raznovrsne likovne

izložbe i promocije knjiga, a škole i univerzitet radili u improviziranim uslovima. Čuvan je i na prikladan način promoviran olimpijski sportski duh Sarajeva, tako da je bilo i sportskih događaja. Mediji su se vrlo aktivno borili u veoma oskudnom ambijentu, a *Oslobođenje* je proglašeno novinama godine u svijetu za 1992. godinu.

Zdravstveni radnici, bolnice i druge zdravstvene ustanove su, na svom „frontu“, vodili nadljudsku borbu, u vrlo opasnim i oskudnim uslovima, pri čemu su, nerijetko, ranjenici bivali ponovo ranjavani, ili ubijani, a veliki broj zdravstvenih radnika je stradao tokom opsade.

Jačanju sarajevskog duha nesumnjivo je doprinijela i sve snažnija vjerska svijest i praksa u redovima branioca, koja je jačala kako je opsada odmicala.

Svi ovi, kao i mnogi elementi sarajevskog duha koji ovdje nisu ni spomenuti, proizveli su snažan osjećaj solidarnosti i simpatija u čitavom slobodoljubivom svijetu a osudu i osporavanje prema napadačima.

Ulogom u završnim mirovnim pregovorima i implementaciji mira Sarajevo je rasvijetlilo suštinu politika koje su se za njega borile

Rat koji je vođen na prostoru Republike Bosne i Hercegovine od 1992. do 1995. godine završen je pregovorima koji su delegacije republika Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Savezne republike Jugoslavije vodili u bazi američkih zračnih snaga, Write Patterson, u Daytonu, u saveznoj državi Ohio, od 1. do 21. novembra 1995. godine.

Pored delegacija triju balkanskih država ovim pregovorima su u višestruko značajnoj ulozi prisustvovali članovi američke delegacije, koja je bila organizator i domaćin pregovora. Pregovorima su prisustvovali i predstavnici ostalih četiriju država iz sastava Kontakt-grupe (Ujedinjenog Kraljevstva, Francuske, Njemačke i Rusije), kao i delegacije svih, za to vrijeme i Republiku Bosnu i Hercegovinu, relevantnih međunarodnih organizacija – NATO-a, UN-a, EU-a, OIC-a, OSCE-a i drugih, uključujući i neke značajne međunarodne nevladine organizacije.

Ovi pregovori i njihovi učesnici veoma su značajni za razumijevanje suštine rata u Republici Bosni i Hercegovini.

Primarno je bitno zapaziti da je rat vođen u Bosni i Hercegovini imao globalni značaj, jer su u pregovore o njegovom zaustavljanju bili angažirani akteri globalnog formata.

Jednako je značajno primijetiti da su u pregovore o zaustavljanju rata bile direktno uključene delegacije država koje su u ratu i učestvovala – Savezna republika Jugoslavija, Republika Hrvatska i Republika Bosna i Hercegovina, pa je izlišno komentirati pokušaje pojedinih političkih centara da ovaj rat prikažu kao građanski.³

Sarajevo je imalo poseban značaj u završnim pregovorima i često je predstavljalo tačku kompromisa ili razlaza u pojedinim fazama pregovora. Međutim, kako god je bitno zapaziti da je dogovor oko podjele i uređenja grada u okviru pregovora ipak postignut, još bitnije je zapaziti da su se različite političke opcije u implementaciji tog dogovora ponašale sasvim različito.

Politika i Vlada Bosne i Hercegovine insistirala je na očuvanju modela suživota svih građana, bez obzira na etničke, vjerske i druge razlike stanovništva. Time se zagovarao i povratak svojim domovima svih onih koji su prethodno, na različite načine, bili prinuđeni napustiti ih.

S druge strane, politika i strukture Republike Srpske kombinacijom informacijskih i psiholoških kampanja, pa i samih fizičkih prijetnji i postupaka, primoravali su srpsko stanovništvo da napusti sve prostore koji su sporazumom ušli u sastav Federacije BiH, a prethodno su bili pod političkom i vojnom kontrolom RS-a, odnosno VRS-a.

Ovakvim ponašanjem su strane i nakon samog završetka rata pokazale svu puninu svojih razlika – od civilizacijske tolerancije i suživota s jedne strane do retrogradne isključivosti i netolerancije s druge strane.

Pravilno razumijevanje i interpretacija ovih činjenica krucijalno je važna ne samo sa stanovišta analize samih ratnih događanja u i oko Sarajeva već i sa stanovišta razumijevanja mnogih činjenica i realnosti koje su relevantne danas i koje će imati značajnu ulogu i u vremenima koja su pred nama.

---

³ Dogovor koji su Milošević i Tuđman postigli u Karađorđevu 25. marta 1991. godine o podjeli Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske uključivao je i namjeru da se oslabi i razbije povjerenje koje je postojalo između bošnjačkog i hrvatskog naroda, izgrađivano kroz višedecenijsko zajedničko suprotstavljanje velikodržavnim i hegemonističkim nastojanjima srpske politike. Ovaj dogovor, kao i naknadni kontakti između Beograda i Zagreba, poslužio je kao osnova predsjedniku Tuđmanu da osmisli i realizira politiku Republike Hrvatske prema Republici Bosni i Hercegovini tokom rata od 1992 do 1995. godine.

Tako, primjera radi, politika koja je osmislila agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu pokušava osmisliti i braniti argument da je politika Republike Bosne i Hercegovine odgovorna za činjenicu da Sarajevo danas ima znatno manji procent Srba, pa i Hrvata, nego što je to bio slučaj prije rata. Istina jeste da je procent Srba i Hrvata u ukupnom broju stanovnika Sarajeva danas manji od predratnog učešća oba naroda u strukturi građana Sarajeva.⁴ Međutim, odgovornost za to se, ni u kakvim racionalnim okolnostima ne može pripisati onome ko se borio za mir i suživot, već prirodno pripada strani koja je ratom i agresijom nastojala prekomponovati političku kartu ovog dijela svijeta.

U ovom kontekstu valja primijetiti i činjenicu da ni tokom rata, a posebno nakon njegovog završetka i reintegracije određenih teritorija na kojima je ostao značajan procent srpskog stanovništva, nije bilo osvetničkog ponašanja niti nasilja prema Srbima, iako su pojedine procjene međunarodnih organizacija i nekih država očekivale takvu mogućnost.

---

⁴ Kada se komparira procent današnjeg učešća Srba u ukupnoj populaciji Sarajeva, onda mnogi previdaju činjenicu da je znatno manji procent Srba danas, u odnosu na onaj od prije početka rata, prije svega izazvan činjenicom da je međuentitetskom linijom razdvajanja od Sarajeva, pa i Sarajevskog kantona, odvojen značajan broj prostora na kojima Srbi čine većinu – prostor Istočnog Sarajeva koji obuhvata dijelove nekoliko sarajevskih opština, kao i prostor opština Pale i Sokolac, koje su prije rata bile u sastavu Sarajevske regije.

Drugi značajan razlog smanjenog broja Srba u današnjem stanovništvu Sarajeva izazvan je iseljavanjem Srba. Zbog ratnih opasnosti i strahota iseljavali su se i stanovnici svih drugih nacionalnosti (prema nekim pokazateljima, u odnosu na ukupnu veličinu, najviše sarajevski Jevreji). Međutim, iseljavanje Srba je u ovom kontekstu ipak specifično. Govoreći o ovoj pojavi na naučnoj konferenciji o političkom i vojnom značaju odbrane Sarajeva, u svom izlaganju 29. februara 2012. god. u Sarajevu, akademik Ejup Ganić je objasnio da se taj proces odvijao u četiri vala; *prvi val* se dogodio neposredno prije agresije – članovi i simpatizeri SDS-a su dobili instrukciju da se na nekoliko sedmica izmjestite iz grada, dok se stanje u njemu ne stabilizira; *tihi val* je trajao tokom opsade – građani svih nacionalnosti, pa i Srbi, „curili“ su iz grada, uglavnom kroz humanitarne konvoje ali i kriminalnim kanalima; *treći val* se dogodio nakon potpisivanja mirovnog sporazuma, kojim su dijelovi prostora Grbavice, Vraca, Nahoreva, Nedžarića, Ilidže, Rajlovca, Vogošće, Ilijaša, Hadžića i Trnova reintegrirani u sastav Federacije BiH, odnosno kantona Sarajevo, kada su lideri bosanskih Srba, Karadžić i Krajišnik tražili da svi Srbi napuste te prostore i sa sobom ponesu svu svoju pokretnu imovinu (čak i grobove, kako je zahtijevao Krajišnik); *četvrti val* je trajao u godinama nakon toga kada su migracijama različite naravi bili podložni građani svih nacionalnih pripadnosti.

Sarajevo, kao i Bosna i Hercegovina u cjelini, pored svih stradanja iz prethodnog rata, imaju obavezu da ta stradanja pamte, ali u suštini, svoju perspektivu mogu tražiti samo u budućnosti.

Koliko god se prošlost ne može mijenjati, postoji i mogućnost i potreba da se budućnost učini svjetlijom i boljom od nje. U tom procesu Sarajevo je pozvano da vodi, kako u smislu generiranja pozitivnih procesa koji se trebaju događati unutar Bosne i Hercegovine tako i u mnogim drugim promjenama koje se događaju na širem prostoru u kojem je situirana Bosna i Hercegovina. Mnoge od tih promjena nisu ni ugodne ni lahko provodive.

Sarajevo, u tom pogledu, ne samo da treba korigirati užasne posljedice rata i ratne sveukupne destrukcije te posljedice izvršenog etničkog čišćenja već i napraviti korak iznad toga – obnoviti svoju prepoznatljivu multietničku, multireligijsku i multikulturološku koloritnost i dati novi sjaj svojoj evropskoj „jerusalemskoj četvrti“ koja ima perspektivu da preraste u simbol jedinstva različitosti globalnog značenja i obima.

Sarajevu neprekidno valja preispitivati vlastitu savjest da mu je ne bi drugi preispitali. Ono ima i mudrosti i snage da oblikuje model mnogih rješenja i da da odgovore na mnoga pitanja koja su i dalje otvorena u Bosni i Hercegovini.

Posljednji rat je Sarajevu pružio mogućnost da spozna svoju snagu i veličinu koje, vjerovatno, nije bilo svjesno prije početka tog rata. Ta spoznaja ne bi smjela dovesti do bilo kakve vrste samoobmane niti nastupa s pozicije sile (čak i ako okolnosti ponude takvu mogućnost) u budućnosti – kako u odnosu Sarajeva prema sebi samome tako i u odnosu prema drugima.

Mr. Meldijana Arnaut Haseljić
Mr. Velid Šabić

PRESUDA ICTY-a PROTIV DRAGOMIRA MILOŠEVIĆA – PRAVO I PRAVDA ZA ŽRTVE SARAJEVA POD OPSADOM

Sažetak

Koordinacija pojedinaca i cjelokupan sistem subordinacije niti u jednoj strukturi nije tako eksplicitno izražen kao što je to slučaj s vojnom strukturom. Upravo ta subordinacija po vertikali i koordinacija po horizontali je čini uređenim sistemom koji omogućava komandu i kontrolu do najniže rangiranih vojnika. Iz toga proizlazi načelo komandne odgovornosti, što ne umanjuje individualnu odgovornost svakog pojedinačnog učesnika u hijerarhijskoj strukturi, kako onoga ko je naredio, “znao” ili “trebao da zna”, tako i onoga ko je podesio snajperski nišan.

Sudska praksa ad hoc sudova odredila je posebnu vrstu odgovornosti za djela koja nije direktno počinio nadređeni kao optuženik, ali je on s počiniteljem imao neki vid saradnje. Za ovaj vid odgovornosti koriste se različiti termini od zajedničkog zločinačkog plana, preko djelovanja u dosluhu, do udruženog zločinačkog poduhvata zasnovanog na planskom izvršenju zločina. Optužnica Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju tereti Dragomira Miloševića, koji se nalazio na formacijskoj dužnosti komandanta Sarajevsko-romanijskog korpusa od augusta 1994. do novembra 1995¹, za zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona i običaja ratovanja. Pod njegovom komandom i kontrolom nalazilo se oko 18.000 pripadnika VRS-a. Ove snage provodile su kampanju snajperskog djelovanja i granatiranja civilnog stanovništva Sarajeva, sa specifičnom upotrebom modifikovanih aviobombi koje su usmratile ogroman broj ljudstva i prozrokovale veliku materijalnu štetu. Kao komandant jedinice(a) koje su opsjedale grad i vršile zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava nije preduzeo nužne, razumne i neophodne mjere da spriječi navedena krivična djela ili da sankcioniše i kazni njihove počinioce.

Ključne riječi: žrtve, zločin, pravo, pravda

---

¹ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Optužnica, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Predmet broj IT-98-29/1-PT, 13. novembar 2006.

Više je načina na koje vojni zapovjednik može biti krivično odgovoran u izvršenju zločina svojih podređenih. To može biti u formi naređenja da se izvrši određeni zločin, može biti u smislu pružanja podrške za izvršenje nekog djela ili na neki drugi način pružiti pomoć u izvršenju krivičnog djela. Međunarodno pravo određuje kategoriju krivične odgovornosti koja se primjenjuje nad onima koji su nosioci određenih ovlaštenja nad drugima:

“Oni koji imaju takva ovlaštenja – u odnosu subordinacije i mogućnosti ostvarivanja ‘efektivne kontrole’, kako se definira u daljem tekstu – po međunarodnom pravu su dužni da poduzmu neophodne i razumne mjere da spriječe ili kazne zločine svojih podređenih, ako saznaju za njihovo izvršenje ili imaju saznanja da će takva djela biti izvršena. Ako nadređeni tako ne postupi, mogao bi se smatrati krivično odgovornim u pogledu zločina svojih podređenih. [...] Pozicija ovlaštenja koji nadređeni ima u odnosu na druge pojedince je, upravo zato, i faktor koji pokreće njegovu obavezu činjenja u cilju sprečavanja i kažnjavanja zločina svojih podređenih, ali i osnov po kojem će se, ako to ne uradi, on smatrati odgovornim. Ako ovakvog ovlaštenja nema, nema ni obaveze činjenja koja bi bila relevantna za doktrinu odgovornosti nadređenog, te se ne može ni pojaviti lična odgovornost u skladu s njom.”²

Dakle, komandna odgovornost javlja se na osnovu nepostupanja nadređenog s ciljem da izvrši dužnost činjenja. Naime, radi se o tome da se nadređeni ne tereti za djela svojih podređenih, niti za to što je u njima učestvovao, već zato što nije obavio svoju dužnost što se od njega traži po međunarodnom pravu, a to je da poduzme neophodne i razumne mjere da spriječi ili kazni zločine svojih podređenih. Ovakvom situacijom se sud bavio i u predmetu Krnojelac gdje je u Presudi konstatovano “[...] kad se radi o odgovornosti nadređenog, optuženi [se] ne tereti za zločine koje su počinili njegovi potčinjeni nego za to što nije ispunio svoju dužnost/obavezu da ih kao nadređeni nadzire/vrši kontrolu”.³ Dakle,

---

² Mettraux Guénaël, *Pravo komandne odgovornosti*, Fond za humanitarno pravo, dokumentovanje i pamćenje & Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 2010, 44.

³ Presuda Žalbenog vijeća, Tužilac protiv Milorada Krnojelca od 17. septembra 2003, paragraf 171.

nadređeni se ne smatra odgovornim za izvršenje ili učešće u izvršenju zločina svojih podređenih. Pri tome, nadređeni ne snosi istu odgovornost za zločine kao i njegovi podređeni za svoje zločine, jer on snosi odgovornost za vlastito nepostupanje. "Da bi se krivična odgovornost vezala za propuštanje činjenja nadređenog, neophodna su tri elementa: saznanja o djelima koja su izvršili njegovi podređeni, moć da spriječi ili kazni nedjela drugih, i dužnost da to uradi."⁴

Optužnica Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Predmetu broj IT-98-29/1-PT tereti Dragomira Miloševića za ZLOČINE PROTIV ČOVJEČNOSTI I KRŠENJA ZAKONA I OBIČAJA RATOVANJA. Optužnicu je potpisala tužilac Carla del Ponte 13. novembra 2006, a njenu dopunu, obogaćenu Prilozima uz Optužnicu, 18. decembra 2006. Prvi prilog sadrži djelimični spisak ranjenih i ubijenih civila Sarajeva iz tog perioda, dok Drugi prilog sadrži djelimični spisak raketnih projektila velike razorne moći, minobacačkih granata i modificiranih aviobombi ispaljenih i bačenih na Sarajevo, od kojih je većina prouzrokovala ranjavanje i/ili pogibiju većeg broja civila i nanijela materijalne štete širokih razmjera.

Dragomir Milošević je 1990. godine postao komandant 216. brdske brigade JNA. U maju 1992. godine 216. brdska brigada biva preimenovana u 1. romanijsku pješadijsku brigadu Vojske Republike Srpske,⁵ a na mjestu komandanta brigade, u činu pukovnika, ostaje Milošević, sve do početka 1993. godine. Od jula mjeseca 1993. dobija funkciju načelnika Štaba Sarajevsko-romanijskog korpusa (SRK), čiji je komandant bio general Stanislav Galić, a od augusta 1994. ga i nasljeđuje na funkciji komandanta korpusa, na kojoj ostaje sve do novembra 1995.⁶ Ovim činom, sada unaprijeđen u generalmajora, Milošević je preuzeo kontrolu nad svim prid-

⁴ Mettraux Guénaél, *nav. dj.*, str. 46.

⁵ "Dana 20. maja 1992. ili približno tog datuma, nakon djelomičnog povlačenja JNA iz Bosne, 2. vojna oblast uspješno se transformirala u dio Vojske Republike Srpske (VRS). U sklopu te transformacije 4. korpus 2. vojne oblasti postao je Sarajevsko-romanijski korpus sa štabom u kasarni Lukavica u neposrednoj blizini Sarajeva, jugozapadno od grada." [Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Optužnica, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Predmet broj IT-98-29/1-PT, 13. novembar 2006, paragraf 8.]

⁶ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Optužnica, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Predmet broj IT-98-29/1-PT, 13. novembar 2006.

ruženim jedinicama koje su djelovale u zoni odgovornosti SRK-a, te pod svojom komandom ima oko 18.000 pripadnika VRS-a raspoređenih u sljedećim jedinicama: 1. sarajevsku motorizovanu brigadu, 2. sarajevsku laku pješadijsku brigadu, 1. romanijsku pješadijsku brigadu, 3. sarajevsku pješadijsku brigadu, Ilidžansku pješadijsku brigadu, Ilijašku pješadijsku brigadu i Igmansku pješadijsku brigadu. Snage koje su se nalazile pod njegovim nadzorom – komandom i kontrolom, provodile su kampanju snajperskog djelovanja i granatiranja civilnog stanovništva Sarajeva, sa specifičnom upotrebom modifikovanih aviobombi koje su usmratile ogroman broj ljudstva i prouzrokovale veliku materijalnu štetu u širokom radijusu od mjesta udara. Međutim, Miloševiću, u sklopu provođenja torture nad nedužnim stanovništvom Sarajeva, nije pridodata odgovornost učešća u udruženom zločinačkom poduhvatu izgladnjivanja i promrzavanja ljudi kojima je bilo uskraćeno korištenje vode, hrane, struje i plina te zabrana slobodnog kretanja. Ovaj oblik torture pomogao je zajedno s drugima koji su imali moć, Biljanom Plavšić, Radovanom Karadžićem, Momčilom Krajišnikom, Ratkom Mladićem, Momčilom Perišićem . . . , pa sve do onih koji su u svojim rukama držali ventile za zavrtnje ili snajperske cijevi.

Sarajevsko-romanijski korpus imao je potpunu kontrolu nad područjima koja su se nalazila pod kontrolom bosanskih Srba oko Sarajeva, što je podrazumijevalo uspostavljenje i utvrđivanje linije sukoba i artiljerijskih položaja.⁷ Tokom četrdeset četiri mjeseca ovaj je korpus provodio kampanju intenzivnog granatiranja i snajperskog djelovanja, što je rezultiralo ubijanjem i ranjavanjem na hiljade civila svih starosnih dobi, uključujući djecu i starce. Primijenjena strategija provođena je u cilju ubijanja, ranjavanja i različitih drugih vidova terorisanja što većeg broja civilnog

---

⁷ “U Sarajevu su izbila oružana neprijateljstva ubrzo nakon što je 7. aprila 1992. Bosna i Hercegovina međunarodno priznata kao nezavisna država. Čak i prije tog datuma, oružane snage koje su podržavale Srpsku demokratsku stranku (SDS) i dijelovi Jugoslavenske narodne armije (JNA), uključujući jedinice 4. korpusa 2. vojne oblasti, zauzele su strateške položaje u Sarajevu i okolini. Grad je nakon toga blokiran i s tih položaja je neprestano granatiran i napadan iz snajpera. Artiljerijski i snajperski napadi vršeni su uglavnom sa položaja na brdima iznad Sarajeva, odakle su napadači imali jasan, detaljan i sveobuhvatan pregled nad gradom i civilnim stanovništvom u njemu.” [Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Optužnica, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Predmet broj IT-98-29/1-PT, 13. novembar 2006, paragraf 7.]

stanovništva Sarajeva.⁸ Pored fizičkog uništenja prouzrokovanog granatiranjem i snajperskim djelovanjem, neprekidni strah od smrti ili osakaćivanja prouzrokovao je kod stanovnika Sarajeva velike traume i psihičke povrede, ponekad odmah uočljive, a vrlo često manifestovane u post-ratnom periodu.

Uprkos svemu navedenom, Optužnica Dragomira Miloševića tereti za "individualnu krivičnu odgovornost za pomaganje i podržavanje planiranja, pripremanja i/ili izvršenja krivičnih djela ... uključujući propust da tokom petnaestomjesečnog perioda spriječi izvršenje krivičnih djela ili kazni njihove počiniocce, čime je podsticao njihovo daljnje vršenje".⁹ U Optužnici stoji da je "DRAGOMIR MILOŠEVIĆ prilikom ovih činjenja ili nečinjenja bio svjestan da time pomaže izvršenje krivičnih djela za koja se tereti u ovoj optužnici, ili sa sviješću o vjerovatnoći da će jedno ili više krivičnih djela biti izvršeno i da će svojim činjenjem ili nečinjenjem pomoći izvršenje jednog ili više krivičnih djela".¹⁰ Uprkos očiglednosti da je realizacija ovako masovnih i obimnih zločina pretpostavila postojanje većeg broja učesnika sa širokim vojnim i političkim angažmanom, optuženi se tereti **za individualnu krivičnu odgovornost** "za krivična djela u ovoj optužnici koja su izvršili njegovi podređeni, za koja je znao ili imao razloga da zna, a nije preduzeo razumne i nužne mjere da ih spriječi ili kazni. Kao komandant Sarajevsko-romanijskog korpusa DRAGOMIR MILOŠEVIĆ je bio nadređen potčinjenima nad kojima je imao efektivnu kontrolu (odnosno, stvarnu mogućnost sprečavanja ili kažnjavanja) i koji su učestvovali u izvršenju krivičnih djela za koja se on tereti u ovoj optužnici. On je znao ili imao razloga da zna da se njegovi potčinjeni spremaju da izvrše takva djela, ili su ih već izvršili, pri čemu je do tih saznanja dolazio na više načina, što uključuje: a) pismene ili usmene proteste predstavnika

---

⁸ "Sve vrijeme dok je trajala kampanja SRK je koristio razne vrste naoružanja, uključujući, između ostalog, artiljeriju, minobacače, tenkove, protivavionske topove, 'modifikovane avionske bombe' i pješadijsko naoružanje, uključujući mitraljeze." [Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Optužnica, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Predmet broj IT-98-29/1-PT, 13. novembar 2006, paragraf 15.]

⁹ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Optužnica, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Predmet broj IT-98-29/1-PT, 13. novembar 2006, paragraf 20.

¹⁰ Isto, paragraf 20.

UN-a i, posredstvom UN-a, predstavnika Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH); b) medijske izvještaje o zločinima i sumnjama o zločinima; c) vršenje komandnih funkcija u odnosu na potčinjene, uključujući prijem izvještaja i informacija o svojim potčinjenima i njihovim aktivnostima”.¹¹ Kao komandant jedinice(a) koje su opsjedale grad i vršile zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava nije preduzeo nužne, razumne i neophodne mjere da spriječi navedena krivična djela ili da sankcioniše i kazni njihove počinioce. Skoro jednak propust čini i Tužilaštvo ICTY-a koje protiv ovih istih lica (direktnih počinilaca zločina) nije pripremlilo podizanje optužnica i omogućilo njihovo dovođenje pred lice pravde.

Tužilac je tvrdio da su napadi bili smišljeni, neselektivni, prekomjerni i nesrazmjerni u odnosu na očekivanu konkretnu i direktnu vojnu korist. Prvenstveni cilj te kampanje bio je terorisanje civilnog stanovništva Sarajeva, a kampanju su provodile snage bosanskih Srba u sastavu SRK-a ili njemu pripojene snage. Vijeće je utvrdilo da je, u cilju provođenja svoje kampanje, ovaj korpus koristio različita sredstava i resurse. U sastavu svojih jedinica imao je **izrazito vješte i dobro obučene i opremljene snajperiste** koji su koristili puške s teleskopskim nišanima¹², grad je granatiran minobacačima, a korištene su i modifikovane aviobombe, koje spadaju u skupinu nepreciznog oruđa i čija upotreba nije imala vojnu svrhu. Pitanje krivične odgovornosti “izrazito vještih i dobro obučenih i opremljenih snajperista” nije pokrenuto. Ko su ljudi koji su ubijali grad?! Čija ruka je bila na okidaču?!

Granatiranje minobacačima je također bilo svakodnevna pojava i za rezultat je imalo mnoge pogibije i masovna ranjavanja civilnog stanovništva, kao i nanošenje materijalne štete širokih razmjera. Predmet

---

¹¹ Isto, paragraf 21.

¹² “Dana 14. augusta 1994. generalmajor Vahid Karavelić i optuženi potpisali su ‘Sporazum o prestanku snajperskog djelovanja na području Sarajeva’ (dalje u tekstu: Sporazum o prestanku snajperskog djelovanja). U svom Završnom podnesku, Tužilaštvo je navelo da su ‘pregovori, potpisivanje i provođenje sporazuma o prestanku snajperskog djelovanja’, kao i ‘lokalni sporazumi o prekidu vatre’ pokazatelji ‘efektivne kontrole optuženog’.” [Presuda Pretresnog vijeća, Tužilac protiv Dragomira Miloševića od 12. decembra 2007, paragraf 53.]

posebne analize bio je masakr na tržnici Markale, 28. augusta 1995, što je rezultiralo sa 34 ubijenih i 78 ranjenih civila. Pretresno vijeće je zaključilo da je tržnicu Markale granatirao Sarajevsko-romanijski korpus i to minobacačem od 120 mm. Dokazi su pokazali da je Dragomir Milošević odlučivao i o razmještanju i položajima lansera te naređivao ispaljivanje modifikovanih avionskih bombi.¹³

Vojna kampanja SRK-a provođena nad Sarajevom predstavljala je "klasičnu ilustraciju organizovanog napada velikih razmjera, to jest, rasprostranjenog i sistematskog napada",¹⁴ koji je konstitutivni element zločina protiv čovječnosti. S obzirom na funkciju koju je vršio, Dragomir Milošević je morao spriječiti izvršenje krivičnih djela i osigurati da se svi pripadnici jedinica pod njegovom komandom ponašaju u skladu s propisima koja nalaže međunarodno humanitarno pravo. Naprotiv, on je zloupotrebjavao svoj položaj, te je svojim naređenjima planirao i nalagao teška i sistematska kršenja međunarodnog humanitarnog prava.

Pretresno vijeće je izreklo presudu 12. decembra 2007. kojom osuđuje Dragomira Miloševića na osnovu individualne krivične odgovornosti (član 7(1) Statuta Međunarodnog suda) na kaznu zatvora od 33 godine i to za terorisanje, ubistva i nečovječna djela.

Tužilaštvo 30. januara 2008. prilaže žalbeni podnesak po jednom osnovu, a 14. augusta iste godine to čini i odbrana, po 12 osnova.

Žalbeno vijeće konstatovalo je da je Milošević, nakon što je preuzeo komandovanje od generala Galića, nastavio naređivanje kampanje granatiranja i snajperskog djelovanja, kao i planiranje kampanje snajperskog djelovanja po civilima u Sarajevu.¹⁵ Međutim, konstatovano je da se njegova

---

¹³ Pretresno vijeće dalje nalazi da je SRK 1994. i 1995. posjedovao takve modifikovane avionske bombe i lansere. Pretresno vijeće ovaj zaključak zasniva na obimnim dokumentarnim dokazima i iskazu svjedoka majora Veljovića. [Presuda Pretresnog vijeća, Tužilac protiv Dragomira Miloševića od 12. decembra 2007, paragraf 107.]

¹⁴ Presuda Pretresnog vijeća, Tužilac protiv Dragomira Miloševića od 12. decembra 2007, paragraf 928.

¹⁵ "282. [...] Žalbeno vijeće potvrđuje osuđujuće presude koje su Miloševiću izrečene za naređivanje granatiranja civilnog stanovništva Sarajeva u periodu na koji se odnosi Optužnica (tačke 1, 5 i 6 Optužnice), ukida osuđujuću presudu koja mu je izrečena za planiranje tih krivičnih djela, a osuđujuće presude koje su Miloševiću izrečene za planiranje i naređivanje snajperskog djelovanja po civilnom stanovništvu zamjenjuje odgovarajućim osuđujućim presudama prema članu 7(3) Statuta (tačke 1, 2 i 3 Optužnice)."

odgovornost za **planiranje** kampanje granatiranja civila u Sarajevu, kao takve, ne može utvrditi van razumne sumnje.¹⁶ Žalbeno vijeće je naglasilo da se svi njegovi nalazi tiču isključivo Miloševićeve **individualne krivične odgovornosti**.¹⁷ Za utvrđivanje individualne krivične odgovornosti po članu 7(3) potrebno je utvrditi postojanje sljedećih faktora:

“[...] (1) počinjeno je krivično djelo u nadležnosti Međunarodnog suda; (2) optuženi je bio *de jure* ili *de facto* nadređeni izvršioca zločina i vršio je efektivnu kontrolu nad tim podređenim (tj. imao je stvarnu mogućnost da spriječi); (3) optuženi je znao ili je bilo razloga da zna da se sprema počinjenje; i (4) optuženi nije preduzeo nužne i razumne mjere da spriječi.”¹⁸

Nesporna je njegova odgovornost za snajpersko djelovanje kojim je ubijen veliki broj civila i to svih starosnih uzrasta, uključujući djecu i starije osobe, i civila oba spola. U okviru 12 incidenata snajperskog djelovanja iz priloga Optužnici predočeni su dokazi u vezi s pet takvih incidenata u kojima su snajperisti SRK-a gađali tramvaje i ubili ili teško ranili nekoliko putnika. Uz tih pet incidenata predočene su informacije i o drugim incidentima snajperskog djelovanja po tramvajima. Svi ti incidenti dogodili su se u vrijeme prekida vatre. Svjedoci su svjedočili o strahu i užasu koje su proživljavali ljudi u tim tramvajima:

“[...] u kontekstu incidenata snajperskog djelovanja počinjeni krivično djelo terorisanja i zločini protiv čovječnosti za koje Optužnica tereti Miloševića. Drugo, [...] da je on bio *de jure* i *de facto* nadređen pripadnicima SRK-a, uključujući i snajperiste, tokom cijelog perioda na koji se odnosi Optužnica i da je nad njima imao efektivnu kontrolu. Treće, [...] znao ili je bilo razloga da zna da

---

¹⁶ Presuda Žalbenog vijeća, Tužilac protiv Dragomira Miloševića od 12. novembra 2009, paragraf 269-270.

¹⁷ Član 7(1) Statuta predviđa: “Osoba koja je planirala, poticala, naredila, počinila ili na drugi način pomogla i podržala planiranje, pripremu ili izvršenje nekog od krivičnih djela navedenih u članovima od 2 do 5 ovog Statuta snosi individualnu odgovornost za to krivično djelo.”

¹⁸ Presuda Žalbenog vijeća, Tužilac protiv Dragomira Miloševića od 12. novembra 2009, paragraf 280.

se prema počinjenju spomenutih krivičnih djela ili da su ona već počinjena. Naposljetku, [...] nije preduzeo nužne i razumne mjere da spriječi ta krivična djela svojih podređenih ili kazni počinioce. [...] Miloševićeva odgovornost po članu 7(3) Statuta za propust da spriječi spomenuta krivična djela svojih podređenih ili kazni počinioce utvrđena van razumne sumnje.”¹⁹

Za odgovornost koja se odnosi na granatiranje oslanjalo se na utvrđene činjenice da je Milošević bio direktno uključen u upotrebu i razmještanje modifikovanih aviobombi i izdavao naređenja o njihovoj upotrebi, te da se granatiranje modifikovanim aviobombama i minobacačima kojima je upravljao SRK moglo odvijati samo po Miloševićevim naređenjima.²⁰

Žalbeno (Apelaciono) vijeće Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju donijelo je Presudu 12. novembra 2009. te smanjilo Miloševićevu kaznu na 29 godina zatvora.

Razmotrit ćemo ovdje mogućnosti optužbe, iz koje proizlazi i mogućnost presude, po osnovu udruženog zločinačkog poduhvata. Naime, imajući u vidu obim i kontinuitet zločina izvršenih nad civilnim stanovništvom Sarajeva pod komandom Galića, zatim Miloševića, i jednak nastavak pod komandom Čedomira Sladoja²¹, može se govoriti i o ovoj kategoriji odgovornosti. Svakako ne treba gubiti iz vida i period kada su se na komandnim mjestima nalazili general Vojislav Đurđević²² i general Tomislav Šipčić²³, a u čije vrijeme su također izvršeni zločini za koje, nažalost, niko nije odgovarao. U presudi Tadiću detaljno je razmotrena odgovornost za udruženi zločinački poduhvat²⁴. Koncept zajedničkog plana

---

¹⁹ Isto, paragraf 281.

²⁰ Isto, paragraf 38.

²¹ Isto, paragraf 269.

²² Komandovao Sarajevsko-romanijskim korpusom od 1. marta 1992. do 12. maja 1992. godine.

²³ Komandovao Sarajevsko-romanijskim korpusom od 13. maja 1992. do 9. septembra 1992. godine.

²⁴ Žalbeno vijeće Tribunala je u Predmetu Tadić dalo prvu eksplicitnu definiciju udruženog zločinačkog poduhvata prema kojoj je za ovo krivično djelo neophodno kumulativno postojanje slijedeća tri elementa:

kao oblik saučesničke odgovornosti čvrsto je ukorijenjen u međunarodnom običajnom pravu i primjenjuje se u tri različite kategorije:

“[...] Prvo, za slučajeve saizvršilaštva, kada svi učesnici u zajedničkom planu posjeduju istu zločinačku namjeru da počine krivično djelo (a jedan ili više njih odista i počine krivično djelo, s namjerom). Drugo, u takozvanim predmetima ‘koncentracionih logora’ gdje se potrebna *mens rea* sastoji od znanja o prirodi sistema zlostavljanja i namjere da se sprovede zajednički plan zlostavljanja. Ta namjera može se dokazati bilo direktno ili izvlačenjem zaključka iz karaktera ovlasti optuženog unutar logora ili organizacione hijerarhije. Što se tiče treće kategorije slučajeva, primjena koncepta ‘zajedničke nakane’ umjesna je samo kad su ispunjeni sljedeći uslovi u vezi s *mens rea*: (i) namjera da se učestvuje u zajedničkom zločinačkom poduhvatu i da se – individualno i zajednički – sprovede zločinačka nakana tog poduhvata; i (ii) predvidivost mogućeg počinjenja, od strane drugih pripadnika grupe, krivičnih djela koja ne predstavljaju cilj zajedničke zločinačke nakane. Znači, učesnici moraju imati na umu namjeru, na primjer da se zlostavlja ratne zarobljenike (čak i ako je takva namjera improvizovana na licu mjesta) i jedan ili neki pripadnici grupe su ih odista i ubili.”²⁵

Prema članu 25 Statuta Međunarodnog krivičnog suda koji je 17. jula 1998. usvojila Diplomatska konferencija u Rimu (“Rimski statut”). U stavu 3(d) ova odredba potvrđuje doktrinu koju razmatramo na sljedeći način:

[U skladu s ovim Statutom, neka osoba je krivično odgovorna i podliježe kažnjavanju za krivično djelo iz nadležnosti Suda ako ta osoba ...] (d) Na bilo koji drugi način [osim pomaganjem i po-

-
- množina lica,
  - postojanje zajedničkog plana, namjere ili cilja koje dovode do ili impliciraju činjenje zločina,
  - učestvovanje u zajedničkom poduhvatu koji podrazumijeva činjenje zločina. [Presuda Žalbenog vijeća, Tužilac protiv Duška Tadića od 15. jula 1999, par. 185-193].

²⁵ Presuda Žalbenog vijeća, Tužilac protiv Duška Tadića od 15. jula 1999, paragraf 220.

državanjem ili na drugi način pomaganjem u izvršenju ili pokušaju izvršenja krivičnog djela] doprinese izvršenju ili pokušaju izvršenja tog krivičnog djela od strane grupe osoba koje djeluju sa zajedničkom nakanom. Takav doprinos mora biti namjeran i mora biti ili: i. učinjen sa ciljem da se sprovede zločinačka aktivnost ili zločinačka nakana grupe, kada ta aktivnost ili nakana uključuje izvršenje krivičnog djela iz nadležnosti ovog Suda; ili ii. učinjen uz poznavanje namjere grupe da počini krivično djelo.

U predmetu koji se pred ICTY-em vodio protiv Miroslava Kvočke stoji da se udruženi zločinački poduhvat tretira kao oblik individualne krivične odgovornosti iz člana 7(1).²⁶ Prema Statutu Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, članom 7, precizno je definisano šta podrazumijeva individualna krivična odgovornost.²⁷

U Sudskoj praksi dato je još tumačenja individualne krivične odgovornosti, odnosno udruženog zločinačkog poduhvata. U procesu koji je ICTY vodio protiv Mitra Vasiljevića Sudsko vijeće je smatralo da se optuženi može smatrati individualno odgovornim za jedno ili više krivičnih djela predviđenih Statutom. U paragrafu 95 ove presude "...Žalbeno vijeće

---

²⁶ Presuda Žalbenog vijeća, Tužilac protiv Miroslava Kvočke i drugih od 28. februara 2005, paragraf 40.

²⁷ Član 7 Individualna krivična odgovornost

1. Osoba koja je planirala, poticala, naredila, počinila ili na drugi način pomogla i podržala planiranje, pripremu ili izvršenje nekog od krivičnih djela navedenih u članovima od 2 do 5 ovog Statuta snosi individualnu odgovornost za to krivično djelo.
2. Nijedna optužena osoba, bilo da se radi o šefu države ili vlade ili o odgovornom državnom funkcioneru, ne može biti oslobođena krivične odgovornosti niti joj se može ublažiti kazna na osnovu njenog službenog položaja.
3. Ukoliko je neko od djela navedenih u članovima od 2 do 5 ovog Statuta počinio podređeni, njegov nadređeni ne može biti oslobođen krivične odgovornosti ako je znao ili je bilo razloga da zna da se podređeni sprema počiniti takva djela ili da ih je već počinio, a on nije preduzeo nužne i razumne mjere da spriječi takva djela ili kazni počinioce.
4. Optužena osoba koja je postupala prema naređenju vlade ili nadređenog ne može biti oslobođena krivične odgovornosti, ali joj se to može uzeti u obzir kao osnov za ublažavanje kazne ako Međunarodni sud utvrdi da je to u interesu pravde.

je, međutim, zauzelo stanovište da je učešće u udruženom zločinačkom poduhvatu kao vid odgovornosti postojalo u međunarodnom običajnom pravu u predmetno vrijeme, tj. 1992. godine, te da takvo učešće predstavlja oblik 'počinjenja' iz člana 7(1) Statuta". Sudska praksa Međunarodnog suda razlikuje tri kategorije udruženog zločinačkog poduhvata. Prva kategorija je "osnovni" vid udruženog zločinačkog poduhvata u kojem svi učesnici, djelujući u skladu sa zajedničkim planom, imaju istu zločinačku namjeru. Primjer za to je **plan da se ubije** koji formulišu učesnici udruženog zločinačkog poduhvata i u kojem **svaki od učesnika**, makar izvršavao različitu ulogu u okviru plana, **ima namjeru da ubije**. Druga kategorija je "sistemski" vid udruženog zločinačkog poduhvata za koju je svojstveno postojanje organizovanog sistema zlostavljanja. Kao primjer mogu poslužiti logori za istrebljenje ili koncentracioni logori u kojima se zatvorenici ubijaju ili zlostavljaju u skladu sa zajedničkim zločinačkim poduhvatom. Treća kategorija je "prošireni" vid udruženog zločinačkog poduhvata u kojima postoji zajednička nakana da se počini krivično djelo i u kojima jedan izvršilac počini djelo koje je, iako van okvira zajedničke nakane, prirodna i predvidiva posljedica izvršenja te zajedničke nakane. Primjer za to bi bila zajednička namjera ili plan neke grupe da pripadnike određene nacionalnosti prisilno, pod prijetnjom oružjem, ukloni iz svog grada, sela ili regije (da izvrši "etničko čišćenje"), uslijed čega su tokom izvršenja plana jedna ili više žrtava ubijene iz vatrenog oružja. Premda ubistvo možda nije bilo izričito sadržano u zajedničkom planu, moglo se predvidjeti da bi prisilno premještanje civila pod prijetnjom oružjem lahko moglo dovesti do smrti jednog ili više njih. *Actus reus* učesnika udruženog zločinačkog poduhvata je zajednički svim trima kategorijama i uključuje sljedeća tri elementa: prvo, potrebno je da je riječ o više osoba koje ne moraju biti u nekoj vojnoj, političkoj ili administrativnoj organizaciji. Drugo, treba postojati zajednička nakana koja predstavlja ili uključuje počinjenje krivičnog djela predviđenog Statutom ili uključuje počinjenje takvog djela koja ne mora biti ranije dogovorena ili formulisana. Plan može biti improvizovan na licu mjesta i njegovo postojanje se može inferirati. Treće, potrebno je da optuženi učestvuje u zajedničkom planu, što uključuje počinjenje jednog od krivičnih djela predviđenih Statutom, pri čemu to učešće ne mora uključivati izvršenje nekog konkretnog krivičnog djela iz jedne od odredbi (naprimjer, ubistvo, istrebljenje, mučenje, silovanje), već

se može sastojati u pomoći ili doprinosu izvršenju zajedničkog plana ili nakane. *Mens rea* se razlikuje zavisno od kategorije udruženog zločinačkog poduhvata o kojoj je riječ: za osnovni vid udruženog zločinačkog poduhvata traži se namjera da se izvrši određeno krivično djelo (a ta namjera je zajednička svim saizvršiocima); za sistemski vid udruženog zločinačkog poduhvata traži se lična svijest o sistemu zlostavljanja, kao i namjera da se doprinese tom sistemu zlostavljanja; za prošireni vid udruženog zločinačkog poduhvata traži se *namjera* da se učestvuje u zajedničkoj nakani grupe i ostvaruje ta nakana, te da se doprinese udruženom zločinačkom poduhvatu ili barem izvršenju krivičnog djela od strane grupe. Nadalje, optuženi snosi odgovornost za krivično djelo koje izlazi iz okvira zajedničkog plana “samo ako je, u uslovima tog slučaja, bilo *predvidivo* da će neki od pripadnika grupe počinuti takvo krivično djelo i (ii) optuženi je *hotimično pristao na taj rizik*”, drugim riječima, ako je optuženi bio svjestan da je to krivično djelo moguća posljedica izvršenja poduhvata i sa tom je sviješću odlučio učestvovati u udruženom zločinačkom poduhvatu.²⁸ Dakle, može se zaključiti da je Milošević bio sudionik u udruženom zločinačkom poduhvatu, jedna karika u lancu čija je zadnja karika bio obruč oko iznurenog Sarajeva.

U istoj presudi, Žalbeno vijeće je razmatralo razliku između učestvovanja u udruženom zločinačkom poduhvatu u svojstvu saizvršioca i učestvovanja u svojstvu pomagača i podržavaoca. Obično se smatra da se za pomaganje i podržavanje izvršenja krivičnog djela snosi manja individualna krivična odgovornost nego za počinjenje krivičnog djela. U kontekstu krivičnog djela koje je počinilo nekoliko saizvršilaca u udruženom zločinačkom poduhvatu, pomagač i podržavalac je uvijek saučesnik tih saizvršilaca. Ta dva vida individualne krivične odgovornosti razlikuju se u pogledu *actus reus* i *mens rea*: (i) Pomagač i podržavalac izvršava djela konkretno usmjerena na pomaganje, ohrabrivanje ili davanje moralne podrške počinjenju nekog konkretnog krivičnog djela (ubistva, istrebljenja, silovanja, mučenja, bezobzirnog razaranja civilne imovine, itd.), i ta podrška ima značajnog učinka na počinjenje krivičnog djela. Nasuprot tome, dovoljno je da učesnik udruženog zločinačkog poduhvata izvrši djela koja su na ovaj ili onaj način usmjerena ka ostvarenju zajedničkog

---

²⁸ Presuda Žalbenog vijeća, Tužilac protiv Mitra Vasiljevića od 25. februara 2004, paragraf 95- 101.

plana. (ii) Kada je riječ o pomaganju i podržavanju, element stanja svijesti koji se traži je znanje da djela pomagača i podržavaoca pomažu počinjenju konkretnog krivičnog djela od strane glavnog počinioca. Nasuprot tome, kada je riječ o učestvovanju u udruženom zločinačkom poduhvatu, tj. sa-izvršilaštvu, tražena *mens rea* je namjera da se ostvari zajednički plan.²⁹

Najčešća greška u tumačenju udruženog zločinačkog poduhvata odnosi se na postojanje plana, odnosno učešća u planiranju zločina. Naime, često se zanemaruje činjenica da “nema potrebe da plan, zamisao ili nakana budu prethodno dogovoreni ili formulisani. Zajednički plan ili nakana može biti improvizovana na licu mjesta, a izvodi se iz činjenice da više osoba djeluje zajedno kako bi sproveli u djelo zajednički zločinački poduhvat”.³⁰ Nadalje, često se osporava da u slučaju počinjenja krivičnog djela od strane jednog ili više učesnika u udruženom zločinačkom poduhvatu, svi učesnici snose jednaku krivicu za to krivično djelo bez obzira na ulogu koju su imali u njegovom izvršenju. Naime, to zalazi u domen odmjerenja kazne, te da je u vezi s krivičnom odgovornošću utvrđeno da je učešće u udruženom zločinačkom poduhvatu oblik “počinjenja” krivičnog djela u smislu člana 7(1) Statuta. U praksi Međunarodnog suda udruženi zločinački poduhvat se smatra oblikom počinjenja.

ZAKLJUČCI

Odgovornost pretpostavljenog je prepoznata kao oblik krivične odgovornosti po međunarodnom običajnom pravu, kojim se kažnjava grubi propust nadređenog da izvrši svoje dužnosti sprečavanja ili kažnjavanja zločina svojih potčinjenih. Dakle, pretpostavljeni se može smatrati krivično odgovornim ako su zadovoljeni sljedeći uvjeti:

1. da je u vrijeme relevantno za optužbu bio uspostavljen odnos nadređeni-podređeni između pretpostavljenog i izvršilaca zločina koji su osnov optužbe protiv pretpostavljenog;
2. da je pretpostavljeni znao ili imao razloga da zna da se podređeni sprema izvršiti takvo djelo ili ga je već izvršio;

---

²⁹ Isto, paragraf 102.

³⁰ Isto, paragraf 109.

3. da pretpostavljeni nije poduzeo nužne i razumne mjere da spriječi takva djela ili da kazni njihove izvršioce.

Za ispunjenje prvog uvjeta potrebno je da je između nadređenog i izvršioca zločina postojao odnos *de jure* ili *de facto* subordinacije koji je omogućio ostvarivanje efektivne kontrole nad počiniteljima. Preduvjet za ovo je postojanje stvarnih, a ne samo prividnih ovlaštenja. Ispunjenje drugog preduvjeta podrazumijeva da je nadređeni trebao imati dovoljno informacija koje ukazuju na vjerovatno izvršenje zločina potčinjenih, te da je morao svjesno i namjerno zanemariti svoju obavezu činjenja nakon toga. Treći preduvjet podrazumijeva pravo odgovornosti koje za cilj ima da kazni one koji su izvršili teška kršenja svojih osnovnih dužnosti i čiji postupci su izvršenje zločina potčinjenih ili nekažnjavanje za zločine.

Dakle, ICTY je prepoznao odgovornost Dragomira Miloševića u provođenju terora nad stanovništvom Sarajeva pod opsadom. Postavlja se pitanje u kojoj mjeri je odmjerena kazna adekvatna počinjenim zločinima i da li uopće postoji kazna koju Haški tribunal može odrediti (odmjeriti), a da je ona relevantna sa stanovišta žrtava. Za stotine hiljada iznurenih, desetine hiljada ranjenih i ubijenih teško je odrediti pravednu kaznu. Dragomir Milošević je jedna karika u lancu počinjenih zločina. Pravo je odredilo kaznu za njega na način kako je procijenjena njegova odgovornost. O pravdi, sa stanovišta stanovništva Sarajeva pod opsadom, mogli bismo govoriti tek onda kada pravo odredi adekvatnu kaznu za svaku kariku u lancu.

RADIOLOŠKA DIJAGNOSTIKA U SARAJEVU TOKOM OPSADE (1992-1995)

Nakon nekoliko decenija zapaženog razvoja, početkom devedesetih godina prošlog stoljeća, uz agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu i opsadu Sarajeva, i za Radiološku dijagnostiku u našem gradu nastupilo je izuzetno teško razdoblje. Zajednička država, bivša SFR Jugoslavija, raspadala se u plamenu i krvi. Poput republika Slovenije i Hrvatske, i naša domovina je krenula putem samostalnosti, nezavisnosti i punog suvereniteta.

Nakon veoma uspješnog referenduma, međunarodna zajednica je priznala Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu. Međutim, uprkos toj činjenici, na nju je izvršena brutalna agresija od strane SRJ (Srbija i Crna Gora), čije su jedinice (JNA/Vojska Jugoslavije i druge srpske oružane formacije, uključujući i jedinice njene paradržavne tvorevine Srpske republike Bosne i Hercegovine, odnosno Republike Srpske) izvršile genocid i druge oblike zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Silinu i razmjere agresije, te njenu brutalnost i bezobzirnost, i pored izvjesnih nagovještaja i predznaka, ipak nije bilo moguće predvidjeti.

Zaposlenici Instituta za radiologiju, kao i svi ostali, suočili su se s ratnim stanjem posebne vrste. Klasična shema, koja je podrazumijevala front i pozadinu, u Sarajevu nije postojala. Grad je pretvoren u najveći logor na svijetu koji je, u isto vrijeme, predstavljao i stravični artiljerijski poligon, po kojem je agresor nemilice djelovao 1.479 dana. Prema Zavodu za zdravstvenu zaštitu Bosne i Hercegovine¹ za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, u periodu od 1992. do 1995. godine, stopa nasilne smrti je povećana 8,3 puta, a svaki 173. građanin Bosne i Hercegovine postao je ratni invalid. U istom periodu, u gradu Sarajevu je ubijeno 10.615 i ranjeno 61.136 građana, te ubijeno 1.601 i ranjeno 14.946 djece.

---

¹ A. Smajkić, "Stradanja stanovništva grada Sarajeva u periodu 1992.–1995. godine", u: *Opsada i odbrana Sarajeva 1992. – 1995, Zbornik radova s Okruglog stola održanog u Sarajevu 23.11.2005. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008, 391-407.

Da bi to postigao, agresor je, mimo ženevskih i svih ostalih konvencija i civilizacijskih normi, permanentno granatirao i zdravstvene objekte – klinike, bolnice, domove zdravlja, ambulante, vozila s oznakama Crvenog krsta itd. Ne samo da ih nisu poštedjeli nego su ovi objekti za monstume s brda bili naročito privlačni ciljevi. S kojom žestinom je napadan Klinički centar Univerziteta u Sarajevu najbolje svjedoči zastrašujući broj od preko 300 (tri stotine) granata koje su ga pogodile i pedeset njegovih zaposlenika koje je agresor ubio.

Na shemi ovih pogodaka Kliničkog centra uočljiva je veća koncentracija pogodaka Traumatološke i posebno Neuropsihijatrijske klinike, koju je, samo od 15. do 17. juna 1995. godine, pogodilo preko devet granata, precizno pogađajući najčešće ljekarske sobe. Od pedeset ubijenih zaposlenika Kliničkog centra, devetnaest su pripadali medicinskom osoblju. Ubijena su četiri ljekara specijalista, sedam medicinskih sestara i osam medicinskih tehničara. Od trideset i jednog nemedicinar, tri su bili s visokom, devetnaest sa srednjom i devet s nižom stručnom spremom.

Od četiri ljekara specijalista, naših cijenjenih kolega i saradnika, prvi je bio mladi i jedan od najboljih neurohirurga dr. Juso Ahmetpahić. Ubijen je gelerom agresorske granate 15. maja 1992. godine. Drugi je prim. dr. Sead Šebić, otorinolaringolog. Ubijen je, također, gelerima agresorske granate 4. septembra 1992. godine. Treći je prim. dr. Vladimir Bilenjki, oftalmolog. Ubijen je dejstvom agresorske granate u Očnoj klinici 30. januara 1993. godine. Četvrti je prim. dr. Asim Hrapović, internista. Ubijen je gelerima agresorske granate 5. maja 1993. godine.

Dr. Juso Ahmetpahić

Prim. dr. Sead Šebić

Prim. dr. Vladimir Bilenjki

Prim. dr. Asim Hrapović

Od sedam medicinskih sestara, dvije su ubijene istog dana, 30. novembra 1993. godine u ambulanti Hirurške klinike, „koja je pogođena sa dvije navođene rakete, kako su ustanovili stručnjaci UNPROFOR-a. Šefika Hećo i Suada Kupus su bile mlade, vrijedne, vanredne studentice Više medicinske škole u Sarajevu. Šefika je na posao dolazila biciklom čak iz Buča Potoka.

Tog dana, obje su trebale napustiti Kliniku, ali zbog jakog granatiranja grada, nova smjena nije mogla doći i one su, kao i mnogo puta do tada, nastavile raditi. Završavale su svoj pedeseti radni sat, kada su rakete presjekle njihove mlade živote i ambicije“.²

Zid hirurške ambulante u kojoj su ubijene Šefika i Suada

---

² N. Dozić, O. Durić, *Iznad ništavila, Hirurgija u ratu u Bosni i Hercegovini 1992.–1995*, Žena 21, Sarajevo, 2000, 37.

Šefika Hećo

Suada Kupus

U uslovima neočekivanosti i nepripremljenosti za tako iznenadnu i tako brutalnu agresiju sa svim vrstama blokada, javili su se raznovrsni problemi. To se, prije svega, odnosi na broj stručnog kadra, zatim na dob, odnosno nepovoljnu starosnu strukturu, te na osposobljenost, u smislu uske supspecijalističke usmjerenosti, koja se u ovim uslovima pokazala kao nedostatak. Nadalje, odnosi se na dotrajalost i tehničku neispravnost aparature, te nedostatke rezervnih dijelova, električne energije, vode, grijanja, zatim rendgenskih filmova, hemikalija, skupih kontrastnih sredstava, sanitetskog i ostalog najraznovrsnijeg materijala, koji se dobivao samo kao humanitarna pomoć, uz stalnu neizvjesnost kada, šta i koliko će biti donirano. To se dogodilo na početku najtežeg razdoblja u historiji Instituta, a vjerovatno i u najtežem razdoblju ukupne stogodišnje historije Radiologije u Sarajevu. U novonastalim uslovima moralo se odgovoriti zadacima, odnosno zahtjevima koji su postavljani pred Institut, a taj odgovor nije bio jednostavan. On je podrazumijevao novi način organizovanja, očuvanje i održavanje djelatnosti s minimumom pretpostavki za to. Stoga je pravilo tih dana, mjeseci i godina bilo slijedeće: minimum uslova maksimum rezultata, i to pravilo nije bilo samo stvar volje, nego prvenstveno stvar nužnosti.

Kao što je već naprijed navedeno, skala tadašnjih problema počela je osipanjem stručnog, a posebno specijalističkog i supspecijalističkog kadra, još pred samu agresiju, a pogotovo nakon razbuktavanja ratnih

dejstava. Broj zaposlenih kroz jedva nekoliko mjeseci praktično je prepolovljen. Preostali kadar nije u potpunosti zadovoljavao ni po osposobljenosti ni po starosnoj strukturi. Ovaj problem rješavan je u Institutu za radiologiju tako što su mlađi supspecijalisti iz Instituta i opći radiolozi iz domova zdravlja prebačeni u odsjeke u kojim su navedene teškoće bile najizraženije (Odsjek za neuroradiološku i Odsjek za ultrazvučnu dijagnostiku). U Institutu su, također, organizovani interni kontinuirani kursevi iz kompjuterizirane tomografije i ultrazvuka.

U očekivanju dobijanja novih specijalizacija, a u cilju podmlađivanja kadra i prenošenja znanja i iskustva supspecijalista, u Institutu je, uz postojeća dva ljekara na specijalizaciji, angažovano nekoliko mlađih ljekara u svojstvu volontera i sekundaraca. Vrlo brzo, stručni kolegij je usvojio interni, savremeniji i sveobuhvatniji program specijalizacije. Cilj je bio da se stvori što kvalitetniji visoko stručan kadar općih radiologa osposobljenih za izvođenje svih raspoloživih radioloških dijagnostičkih (klasičnih rendgenskih – nativnih i kontrastnih, digitalnih i interventnih) pretraga.

Nastavljeno je, također, osposobljavanje viših radioloških tehničara za rad na svim raspoloživim aparatima, kao i medicinskih sestara za rad u svim dijagnostikama.

I pored svih problema, u Institutu se permanentno izvodila nastava za studente Medicinskog i Stomatološkog fakulteta i Više medicinske škole, polagali specijalistički ispiti, odbranjeno je nekoliko magisterija i doktorata, pisani stručni radovi, te učestvovalo i u ostalim stručnim i naučnim aktivnostima Kliničkog centra, Medicinskog fakulteta i Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

U cilju što racionalnijeg trošenja oskudnog radiološkog fotografskog i ostalog materijala, morale su se znatno suziti indikacije za radiološke pretrage, koje su izvođene samo kod svježe traume, ostalih urgentnih stanja i sumnje na maligni neoplastični proces te kontrola navedenog.

Stjecajem okolnosti nametnuta je potreba stalnog prisustva radiologa koji su bili sastavni dio timova u prijemu povrijeđenih. Veoma često oni su bili prisiljeni da mijenjaju algoritam radioloških dijagnostičkih pretraga, prema potrebama i mogućnostima. Zbog nedostatka rendgenskih filmova i hemikalija, pored torakalnih i probavnih organa, povremeno se morala dijaskopirati čak i kičma, koja se snimala samo u profilnoj projekciji.

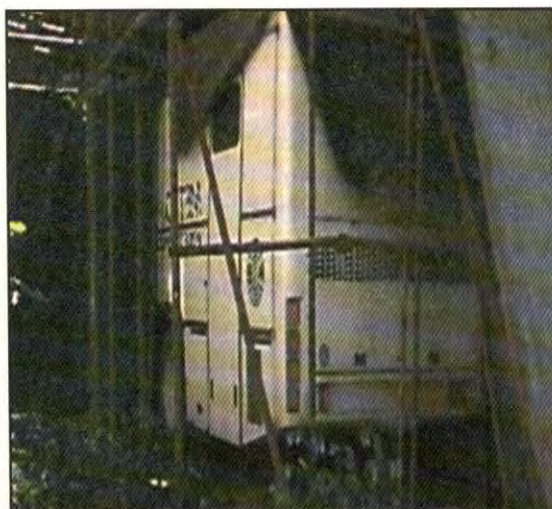

Iz istih razloga su se često pravila samo do četiri CT snimka kao dokumentacija jedino za pacijente kojima je planiran operativni zahvat.

Uz svu zahvalnost donatorima, donirani rendgenski filmovi su često bili nestandardnih formata, pa ih se moralo rezati i isteklih rokova valjanosti. Isto je bilo i s kontrastnim sredstvima, koja su se, i pored isteklih rokova, uz veliki rizik i oprez, morala aplicirati, jer su često postojale vitalne indikacije za njihovu primjenu, osobito kod mlađih pacijenata; na svu sreću bez većih komplikacija. Klasične angiografije izvođene su i pri veoma niskim temperaturama u sali bez grijanja, uz veoma male količine kontrastnog sredstva, s kateterima i ostalim materijalom predviđenim za jednokratnu upotrebu, a upotrijebljenim više puta, i s električnom strujom koja je mogla u svakom trenutku nestati na nekoliko minuta, nekoliko sati, dana, pa i mjeseci.

Institut za radiologiju i Rendgen odjeljenje Državne bolnice su usko saradivali. Pomagali su se u kadrovima, radiološkom materijalu, rezervnim dijelovima, itd. Takva saradnja Instituta je bila i s ostalim klinikama, domovima zdravlja, ratnim bolnicama (Dobrinja, Igman – Fojnica, Goražde), sa sanitetom, itd.

Mobilni rendgenski aparati, mobilni CT aparat (sklonjen između zgrada, zaštićen armirano-betonskim pločama i povezan toplom vezom s hirurškim salama), te ultrazvučni aparati bili su, za vrijeme agresije i opsade Sarajeva, od izuzetne koristi.

Mobilni CT aparat

Pored svih problema i nestašica u pogledu električne energije, rezervnih dijelova, mjernih instrumenata, dokumentacije, alata, osposobljenosti, itd., malobrojno osoblje Tehničke službe Instituta uspijevalo je da održava i osposobljava cjelokupnu, a posebno skupocjenu i složenu radiološku aparaturu. Uz sve navedene probleme, nestašice i znatno sužene indikacije, u periodu od aprila 1992. do septembra 1995. godine, u Institutu za radiologiju izvršeno je ukupno 340.076 pretraga, s tim da se najveći broj odnosi na radiografije lokomotornog sistema i torakalnih organa, od klasičnih, te na ultrazvučne i CT pretrage, od digitalnih metoda. Od ukupno 82.024 pretrage izvršene u Državnoj bolnici, odnos broja pretraga je bio sličan onom u Institutu, što se tiče klasičnih, ali sa znatno većim brojem ultrazvučnih i malim brojem CT pretraga, zbog dugotrajnog kvara CT aparata.

ZAKLJUČAK

Na osnovu svega iznesenog može se zaključiti da se sprovedena organizacija rada, u pogledu znatno suženih indikacija za pretrage, znatno šire primjene radioskopije, CT dokumentacije samo kod planiranog operativnog zahvata, maksimalne primjene veoma ekonomičnog ultrazvuka, itd., pokazala opravdanom, racionalnom i efikasnom.

Konačno, uz ostale, i Radiološka dijagnostika je za vrijeme agresije i opsade Sarajeva, neosporno, dala svoj neophodni, a s obzirom na uslove, možda čak i neočekivani doprinos.

LITERATURA

1. Dozić, N. - Durić, O., *Iznad ništavila, Hirurgija u ratu u Bosni i Hercegovini 1992.- 1995*, Žena 21, Sarajevo, 2000.

2. Smajkić, A., "Stradanja stanovništva grada Sarajeva u periodu 1992.-1995. godine", u: *Opsada i odbrana Sarajeva 1992.-1995. Zbornik radova s Okruglog stola održanog u Sarajevu 23.11.2005. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008, 391-407.

3. Žujo, V. - Dalagija, F., *105 godina Radiologije u Sarajevu*, Udruženje radiologa u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 2005, 79-93.

UČEŠĆE DOBROVOLJACA I STRANIH PLAĆENIKA U OPSADI SARAJEVA

Sažetak

U ovom radu obrađeno je pitanje učešća stranih plaćenika i dobrovoljaca u agresiji na međunarodno priznatu i nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu, s posebnim osvrtom na opsadu Sarajeva.

Raspoloživi podaci i dokazi potvrđuju činjenicu da su u okviru agresorskih jedinica djelovali strani plaćenici i dobrovoljci, angažovani, uglavnom, iz Rusije, Ukrajine, Bjelorusije, Rumunije, Bugarske, Grčke i Poljske. Oni su organizovano regrutovani posredstvom agencija u domicilnim zemljama, odnosno putem Biroa Republike Srpske u Beogradu. Odatle su raspoređivani na ratišta u Bosni i Hercegovini. Među njima bilo je i aktivnih vojnih lica ruske vojske i pripadnika Legije stranaca, što ukazuje na indiciju da su organizovano i namjenski angažovani za izvršavanje „specijalnih“ zadataka.

Rad obuhvata nekoliko aspekata, kao što su: teoretsko određenje pojma strani plaćenici i dobrovoljci, organizacija i dolazak plaćenika i dobrovoljaca, način i izvori finansiranja, njihovo učešće u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, učešće u opsadi Sarajeva, te slučajevi pogibije i sahranjivanja na grobljima oko Sarajeva.

UVOD

U redovima oružanih snaga triju zaraćenih snaga u Bosni i Hercegovini učestvovali su i borci iz „prijateljskih zemalja“. Do sada se najviše pisalo, govorilo i tendenciozno zlo/upotrebljavalo učešće dobrovoljaca iz islamskih zemalja, koji su samoorganizovano, a ne institucijalno dolazili u Bosnu i Hercegovinu i ratovali u sastavu jedinica Armije Republike Bosne i Hercegovine. Objavljivani su spiskovi s kompletnim podacima ovih boraca, a njihova uloga se, uglavnom, neobjektivno tumačila. O učešću dobrovoljaca i plaćenika u oružanim snagama drugih strana u Bosni i Hercegovini nisu objelodanjeni niti su javnosti dostupni precizniji podaci.

Raspoloživi izvori i dokumenti nedvojbeno potvrđuju da je u jedinicama Vojske Republike Srpske (u daljem tekstu VRS) bio angažovan značajan broj dobrovoljaca i plaćenika iz istočnoevropskih zemalja s apsolutnom pravoslavnom većinom. Među njima je, osim „običnih dobrovoljaca“, bilo i oficira ruske vojske, profesionalnih pripadnika legije stranaca koje je VRS koristila za najsloženija diverzantska dejstva unutar „neprijateljske“ teritorije.

Radi historijske istine, u ovom radu ćemo pokušati rasvijetliti istinu o učešću stranih plaćenika i dobrovoljaca, angažovanih u VRS, s posebnim osvrtom na opsadu Sarajeva. U tom kontekstu, neophodno je ukazati na način dolaska ovih boraca u Bosnu i Hercegovinu i njihov raspored na planirana ratišta zbog činjenice da su oni nakon „obavljanja posla“ na jednom ratištu prebacivani u drugu zonu odgovornosti.

Tako su strani borci, angažovani u VRS, nakon završenih operacija u pograničnim dijelovima Bosne i Hercegovine, uglavnom prebacivani na ratišta u zoni odgovornosti 1. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine. Cilj njihovog angažovanja na sarajevsko ratište je bio da, zajedno s jedinicama Vojske Republike Srpske, okupiraju Sarajevo, čime bi stvorili preduslove političkom rukovodstvu Republike Srpske da uslovljavajućim pregovorima dobiju teritoriju Bosne i Hercegovine u procentu koji su planirali prije aktiviranja agresije.

Teorijsko određenje pojma dobrovoljci i strani plaćenici

Dobrovoljci

Borci iz druge države koji se dobrovoljno priključe strani u sukobu imaju isti pravni položaj s borcima strane - države - u čijim oružanim snagama se nalaze i oni se tretiraju kao dobrovoljci. Osnovni uslov za status dobrovoljca je da za svoje „usluge“ ne primaju naknadu u smislu člana 47 Protokola iz 1977. godine. Dakle, u slučaju da imaju novčanu naknadu, oni bi se smatrali plaćenicima i ne bi bili pod zaštitom međunarodnog ratnog prava.

„U slučaju da ove dobrovoljce regrutuje i njihov odlazak organizuje njihova matična država, onda se ona može smatrati odgovornom za kršenje statusa neutralnosti. Takva odgovornost proizlazi iz odredaba *Haške konvencije o pravima i dužnostima neutralnih sila ili lica u slučaju rata na kopnu* iz 1907. godine, koje izričito zabranjuju da se, u korist zaraćenih strana, na teritoriji jedne neutralne sile osnivaju boračke jedinice i otvaraju

uredi za vrbovanje (čl. 4). Takve akte čak ne sme ni tolerisati neutralna sila, koja je obavezna i da ih kažnjava (čl. 5). Međutim, neutralna sila neće biti odgovorna ukoliko pojedinci prelaze pojedinačno granicu da bi se stavili u službu jedne od zaraćenih strana (čl. 6). Ako se posmatra dosadašnja praksa, onda se može zapaziti da je često veoma teško ustanoviti da li iza ovakvih pojava stoji određena neutralna država, ili se one odvijaju bez njenog učešća, jer države, po pravilu, to inkognito rade da ne bi bile proglašene odgovornima.¹

„U vezi sa pitanjem pravne prirode akta države kojim se krše zabrane iz navedene Haške konvencije, moguće je pozvati se na odredbe Rezolucije Generalne skupštine UN iz 1974. godine, kojom je definisana agresija. Da podsjetimo, **pod ovim aktom smatra se i upućivanje od strane, odnosno u ime jedne države oružanih bandi, grupa, neregularnih vojnika ili najamnika, koji protiv druge države vrše akte oružane sile (čl. 3, g).** Iz ove odredbe proizlazi da ove kategorije ratnika mogu da čine ne samo državljani države odašiljanja već i stranci. Dakle, ako bi neka neutralna država direktno organizovala upućivanje svojih građana (ili stranaca u nekom od navedenih oblika) kako bi se ovi stavili na jednu od zaraćenih strana, onda bi takav postupak imao obeležje nezakonite intervencije, što je protivno pravilima međunarodnog prava koja to izričito zabranjuju. U smislu člana 5 Rezolucije, svaki, pa tako i ovaj oblik agresije, povlači međunarodnu odgovornost države.“²

Plaćenici (mercenteri)

Praksa plaćeništva prisutna je kroz različita historijska razdoblja ratovanja, ali je u međunarodnim oružanim sukobima nakon Drugog svjetskog rata bila intenzivnije zastupljena. Plaćenikom se smatra stranac koji je unajmljen da se bori za državu koja ga angažuje. Njegov motiv je želja za stjecajem materijalne koristi u što kraćem vremenskom periodu. On se ne smatra pripadnikom oružanih snaga države za koju se bori i nema stalnog prebivališta u toj državi. Materijalna naknada koju dobija ili koja mu je obećana znatno je veća od one koja se isplaćuje borcima sličnog ranga ili funkcije u oružanim snagama te strane. Zbog njihovog specifičnog statusa

---

¹ Zoran Vučinić, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, Javno preduzeće “Službeni glasnik”, Beograd, 2006, 153.

² Isto, 153-154.

plaćenici su skloniji pljački privatne i javne imovine, te zločinima, naročito protiv civilnog stanovništva, negoli što su to pripadnici oružanih snaga. Njih je teže podvrgnuti vojničkoj disciplini nego pripadnike regularnih snaga, pa i gerilskih jedinica.³

Prema Protokolu I iz 1977. plaćenik nema pravo na položaj borca ili ratnoga zarobljenika (članak 47 (1)). Ozbiljan napor da se suzbije plaćeništvo predstavlja usvajanje u Generalnoj skupštini UN Međunarodne konvencije protiv regrutovanja, korištenja, plaćanja i osposobljavanja plaćenika 1989. godine. Kazneno djelo prema toj konvenciji čini svaka osoba koja novači ili osposobljava plaćenike, kao i sam plaćenik koji izravno sudjeluje u neprijateljstvima ili u nekom činu nasilja. Pokušaj i pomaganje također predstavljaju kaznena djela. Države stranke su se obavezale da će zabraniti i spriječiti aktivnosti iz te konvencije te da će u svojim propisima predvidjeti odgovarajuće kazne. Konvencija predviđa i obavezu na suradnju država stranaka u njezinoj primjeni. Predviđaju se propisi u pogledu izručenja ili suđenja (*out dedere, out judicare*) osumnjičenika za to djelo te jamstvo njihova pravičnog postupanja.⁴

Dakle, nakon dugotrajnog perioda u kojem su plaćenici vršili teške povrede načela humanosti, usvajanje Konvencije protiv regrutovanja, korištenja, finansiranja i obučavanja plaćenika, od strane Generalne skupštine UN u decembru 1989. godine, bio je prvi institucionalni korak da se pravno definiše status, odnosno odgovornost plaćenika. Prema ovoj konvenciji, kategorija plaćenika stavljena je van zaštite međunarodnog ratnog prava, osim u slučaju kada padne pod vlast protivnika, njima se pružaju osnovne garancije od različitih oblika nehumanog postupanja, koje su propisane Protokolom I (čl. 75).

Prema odredbama Ženevske konvencije o zaštiti građanskih lica za vrijeme rata, od 12. augusta 1948. godine (IV Ženevska konvencija), član 47:

1. Plaćenik nema pravo da bude borac ili ratni zarobljenik.
2. Plaćenik je svako lice koje:
  - a) je specijalno regrutovano lokalno ili u inostranstvu da bi se borilo u oružanom sukobu;

---

³ Vladimir Đ. Degan, *Međunarodno pravo*, Pravni fakultet sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2006, 876.

⁴ Isto, 877.

- b) stvarno direktno učestvuje u neprijateljstvima;
- c) motivisano je da učestvuje u neprijateljstvima uglavnom sa željom za ličnom korišću i kome je, ustvari, od strane u sukobu ili u njeno ime obećana materijalna naknada znatno veća od one koja je obećana ili plaćena borcima sličnog ranga ili funkcije u oružanim snagama te strane;
- d) nije državljanin strane u sukobu niti ima prihvatilište na teritoriji koju kontroliše strana u sukobu;
- e) nije pripadnik oružanih snaga strane u sukobu i
- f) nije poslan od države koja nije strana u sukobu po zvaničnoj dužnosti kao pripadnik njenih oružanih snaga.⁵

Organizacija i dolazak dobrovoljaca i plaćenika u Republiku Srpsku

Regrutovanje stranaca iz istočnoevropskih pravoslavnih zemalja u jedinice Vojske Republike Srpske vršeno je organizovano, planski, sinhronizovanom saradnjom između službi i predstavnika Republike Srpske, Savezne republike Jugoslavije i država koje su „davale“ dobrovoljce i plaćenike. Tako je Republika Srpska imala Biro u Beogradu, kojim su, u različitim periodima, rukovodili Dutina, Momčilo Mandić i major Jovan Đogo, koji se, između ostalog, bavio i prihvatom vojnika dobrovoljaca iz Savezne republike Jugoslavije i drugih istočnoevropskih država i njihovim upućivanjem u Bosnu i Hercegovinu. Iz tog su biroa strani plaćenici i dobrovoljci upućivani, najčešće, u *Glavni štab Vojske Republike Srpske* (lično generalmajoru Mići Gruboru, koji je vršio dužnost načelnika personalne uprave *Glavnog štaba Vojske Republike Srpske*), odakle su vojnom vertikalom upućivani u korpuse VRS.⁶

Za angažovanje stranih plaćenika u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu bila je zadužena specijalna agencija, sa sjedištem u Beogradu,

---

⁵ Miodrag Starčević, *Izvori međunarodnog humanitarnog prava – priručnik za profesionalne vojnike, pravnike i aktiviste Crvenog krsta*, Međunarodni komitet crvenog krsta, Beograd, 2002, 221.

⁶ Isto.

kojom je rukovodio lider Srpske radikalne stranke i ultranacionalista Vojislav Šešelj.⁷

Šešelj je imao direktnu komunikaciju i saradnju u pogledu angažovanja dobrovoljaca i plaćenika iz Rusije s političkim istomišljenikom Vladimirom Žirinovskim, ultranacionalistom i liderom Liberalno-demokratske partije (LDPR), koji je zajedno s liderom Narodno-socijalne partije (NSP) Jurijem Belajevim aktivno vrbovao i slao dobrovoljce u Bosnu i Hercegovinu. Žirinovski je u Novgorodu i Ekaterinburgu uspostavio punktove za prijavljivanje i organizovano slanje dobrovoljaca za pomoć pravoslavnoj braći u Bosnu i Hercegovinu.⁸

Učešće dobrovoljaca i plaćenika u agresiji na Bosnu i Hercegovinu

Pored učešća pripadnika JNA, odnosno Vojske Jugoslavije, policije MUP-a Srbije i dobrovoljaca iz Savezne republike Jugoslavije u agresiji Srbije i Crne Gore na međunarodno priznatu, nezavisnu i suverenu državu Bosnu i Hercegovinu, značajan broj dobrovoljaca i stranih plaćenika iz, pretežno, istočnoevropskih pravoslavnih zemalja: Rusije, Ukrajine, Bjelorusije, Rumunije, Bugarske, Grčke i Poljske, ratovao je u sastavu jedinica Vojske Republike Srpske, čineći najmonstruoznije zločine nad bošnjačkim civilnim stanovništvom.

Diplomatskim i drugim kanalima vršene su pripreme za angažovanje što većeg broja plaćenika kako bi nadoknadili eventualni nedostatak u ljudstvu, a istovremeno ojačali radikalni element u vlastitim snagama.

Prema izjavi jednog od ruskih dobrovoljaca, **Prvi ruski dobrovoljački odred** formiran je u Trebinju u septembru 1992. godine, na čijem čelu je bio komandant Valeri Vlasenko.

Drugi Ruski dobrovoljački odred, pod nazivom Carski vukovi, formiran je 30. novembra 1992. u Višegradu, koji je djelovao u sastavu Višegradske brigade Vojske RS. Njime je komandovao Aleksandar Makharev.

---

⁷ Pres-centar Armije Republike Bosne i Hercegovine, br. 102/02-79; Isto, br. 102/02-239, 28. oktobar 1992; *Oslobođenje*, Sarajevo, 13. mart 1993. i 1. mart 1994; AIIZ, inv. br. 2-793.

⁸ www.plbih.info/cms/Rusi-i-drugi-strani-placenici.

Krajem februara 1993. godine, odnosno u martu iste godine, zajedno s Prvim kozačkim polueskadronom, formiraju **Drugi objedinjeni dobrovoljački odred**.

Nakon ratnih operacija na različitim ratištima u Bosni i Hercegovini značajan broj ruskih dobrovoljaca angažovan je na sarajevsko ratište kako bi pomogao srpskim snagama da zauzmu glavni grad, čime bi stvorili realne pretpostavke za okupaciju Bosne i Hercegovine. Tako je formiran **Treći ruski dobrovoljački odred**, na čelu s komandantom Alexandrom Škrabovom, koji je imao zonu odgovornosti na Jevrejskom groblju. Ovaj odred je brojao oko 60-80 boraca, koji su, prije dolaska u Sarajevo, ratovali na goraždanskom i olovskom ratištu. Pogibijom njihovog komandanta Škrabova ovaj odred se ugasio, a od manjeg broja njegovih boraca formiran je manji odred sa zonom odgovornosti na Dobrinji i egzistirao je do marta 1994. godine.

Prema procjenama Haškog tribunala za bivšu Jugoslaviju, u jedinicama Vojske Republike Srpske (VRS) bilo je angažovano između 529 i 614 boraca iz Rusije, Rumunije, Moldavije, Ukrajine, Mađarske, Grčke i Poljske. Među njima je bilo i žena, a raspoloživi podaci govore da su u sastavu dobrovoljaca kod Sarajeva djelovale i dvije djevojke kao snajperisti.⁹

Ruski dobrovoljac u redovima VRS Oleg Valecki je iznio podatak da je za stvaranje i odbranu Srpske učestvovalo između 600 i 700 dobrovoljaca iz cijele Rusije.

Prema riječima novinara i publiciste Šekija Radončića, u agresiji na Bosnu i Hercegovinu učestvovalo je između 2.000 i 3.000 ruskih dobrovoljaca, odnosno plaćenika.¹⁰ Radončić ističe da se radilo o vrhunski obučanim plaćenicima, tzv. psima rata, koji su se borili za novac.

Drugi raspoloživi izvor navodi da je početkom aprila 1993. godine u sastavu Vojske RS ratovalo oko 2.500 ruskih plaćenika. Iz tog kontingenta oko 150 boraca bilo je angažovano u operacijama na Majevidi, a u ofanzivi na slobodnu teritoriju Teočaka, početkom marta 1993. „za artiljerijskim oruđima bili su ruski plaćenici u sklopu dvije četničke brigade“.¹¹

---

⁹ www.plbih.info/cms/Rusi-i-drugi-strani-plaćenici.394.0.html.

¹⁰ <http://www teme/63180->, A. Bajramović, otkriven spomenika ruskim dobrovoljcima u ratu u bh - stranim agresorima počast, žrtvama mi kosti najmilijih. objavljeno 5.11.2011.

¹¹ *Oslobođenje*, Sarajevo, 13. mart 1993.

Poseban odred grčkih dobrovoljaca, pod imenom Grčka dobrovoljačka garda, bio je u sastavu Drinskog korpusa VRS. Učestvovali su i u napadu, odnosno, okupaciji Srebrenice u julu 1995. godine. Nakon pada ove sigurne zone UN-a, grčki i srpski vojnici su na crkvu u Srebrenici postavili zastave Grčke, Srbije, Bizantije i Vergine, grada u Grčkoj. Jedan od pripadnika ove jedinice, Apostolos Bambos je izjavio da se bori za „veliku Grčku u Evropi, slobodnu od cionista i muslimana“.¹²

O učešću grčkih dobrovoljaca i plaćenika, te podršci grčke vlade Slobodanu Miloševiću i njegovim „saradnicima“ u projektu agresije na Bosnu i Hercegovinu, pisao je grčki novinar Mitsos Takis u svojoj knjizi *Savez grijeha: Grčka i Miloševićeva Srbija*, objavljenoj 2003. godine. Takis, između ostalog, u svojoj knjizi navodi da je oko 100 grčkih dobrovoljaca učestvovalo u operacijama oko Srebrenice i ponosno mahalo grčkom zastavom. On ističe da Milan Milutinović, Miloševićev tadašnji izaslanik za Grčku, odlično zna imena ljudi koji su imali specijalna zaduženja za „saradnju“ Srbije i Grčke po pitanju zločina u Bosni i Hercegovini.

Veći dio ovih grčkih dobrovoljaca bili su pripadnici neonacističke organizacije Hrisi Avgi. Ova organizacija je imala 200 stalnih članova i objavljivala je magazin pod istim nazivom. Naslovna stranica ovog izdanja od 2. juna 1995. godine bila je posvećena grčkim vojnicima koji ratuju zajedno sa srpskim vojnicima u Bosni i Hercegovini. Četiri pripadnika Grčke dobrovoljačke garde su u septembru 1995. godine primili medalje „Beli orač“ od Radovana Karadžića za zasluge na bojnopolju. Ne samo da su grčki mediji prenosili iz Bosne iskrivljenu sliku događaja već je i Grčka pravoslavna crkva bila itekako veliki faktor u odlasku ovih mladića u Bosnu. Oni rat u Bosni nisu vidjeli kao rat između Bosne i Srbije, već kao rat između muslimana i pravoslavaca, a u nekim slučajevima su Bosnu smatrali kao zadnji simbol njima neprijateljske Turske u Evropi. Neki grčki pravoslavni sveštenici su putovali u Bosnu, vršili vjerske obrede i bili moralna podrška srpskim vojnicima i oficirima. Također, registrovan je slučaj da su pravoslavni sveštenici iz Salonike (Soluna) posjetili Zvornik u decembru 1993. godine i obavili liturgiju u Crkvi svetog Nikole. U januaru 1995. godine Zvornik postaje sestriński grad Salonike. Najveći utjecaj na grčko društvo i vladu da podržavaju Republiku Srpsku imala je Asocijacija

---

¹² <http://www.genocid.org/forum>.

srpsko-grčkog prijateljstva. Njihov predsjednik Aris Mousionis je bio glavni zagovarač da Radovan Karadžić posjeti Grčku. Njemu je tada 1993. godine upriličena državna ceremonija gdje se sastao s predsjednikom Grčke Konstantinom Mitsotakisom i premijerom Andreasom Papandreouom te sa poglavarom Grčke pravoslavne crkve Serapheimom. Tokom posjete Karadžić je pred velikom masom održao govor i izrekao misao koja suštinski odslikava njegovu namjeru u Bosni i Hercegovini i njegova očekivanja od Grčke, a koja glasi: „Svi nam govore da spustimo oružje zato što smo sami. Ali mi kažemo ne, mi nismo sami. Mi imamo Boga i Grke uz nas.“¹³

Osim spomenutih boraca iz Rusije i Grčke, rukovodstvo Republike Srpske angažovalo je i borce iz drugih zemalja. O tome svjedoče primarni izvori jedinica u kojima su bili angažovani. Tako su, između ostalih, angažovani dobrovoljci, profesionalci iz Poljske, i to: Ciesnovski Andrey i Szulinski Mjeteslav u sastav Izviđačko-diverzantskog odreda Drinskog korpusa.¹⁴ Obojica su završili posebnu obuku u jedinicama Legije stranaca, što ukazuje na činjenicu da se radi o profilima stručno-profesionalnog kadra, odnosno plaćenicima koji su angažovani za specijalne namjene. Angažovani su 20. aprila 1995. godine u manevarski bataljon (kod Jolovića), što nedvojbeno govori da su imali specijalnu ulogu za vojne operacije u završnoj godini agresije na Bosnu i Hercegovinu, pa i sigurnoj zoni UN u Srebrenici kada je ova zona okupirana i kada je izvršen zločin genocida nad Bošnjacima ove regije.

Dobrovoljac iz Bukurešta (Rumunija) Urziceanu (Grigor) Cezar Mugurel, rođen 3. marta 1969. godine, bio je pripadnik Sarajevsko-romanijskog korpusa, 5. četa, od 21. januara 1994. do jula 1995. godine, a od 18. septembra 1995. bio je angažovan u 1. vlaseničkoj pješadijskoj brigadi (1. vlpbr).¹⁵

U 2. podrinjskoj lakoj pješadijskoj brdskoj brigadi (lpbr) bilo je angažovano 60 dobrovoljaca u vremenu od 1. novembra 1992. do 28. februara 1993. godine.¹⁶ Od ovih 60 dobrovoljaca, tri su poginula, šest je lakše i teže ranjeno. Poginuli su: Nimenko Andrej Nikolajevich 3. decembra 1993.

---

¹³ *Eleftherotypia*. 16/07/2005, preneseno na http://en.wikipedia.org/wiki/Hrisi_Avgi#_note-srebr.

¹⁴ AIIZ, br. 3945 i 3946. Glavni štab VRS, pov. br. 09/31/12-3/75, od 20.4.1995. i Komanda Drinskog korpusa, pov. br. 05/1-34, od 20.4.1995.

¹⁵ AIIZ, br. 3950, Komanda 1. vlpbr Vlasenica, komandant major Mile Kosorić.

¹⁶ AIIZ, br. 3957, Vojna pošta 7094 Goražde, u potpisu komandant major Radomir Furtula.

u Holijacima - Višegrad, sahranjen na vojničkom groblju u Višegradu; Ganijevski Vasilij Viktorovich, poginuo 12. januara 1993. u Orahovcima - Višegrad i sahranjen na vojničkom groblju u Višegradu; Genadij Kotov Petrovich, poginuo 9. februara 1993. godine u Revanju-Cuprica-Višegrad, a sahranjen na vojničkom groblju u Višegradu, a posmrtni ostaci njegovog tijela, na zahtjev porodice, transportovani su u Rusiji. Teško ranjeni Batalin Jurjević Sergej umro je 25. oktobra 1993. godine i sahranjen je na vojničkom groblju u Višegradu.¹⁷

U borbama na višegradskom ratištu ranjeni su sljedeći ruski borci iz sastava 2. plpbr Vojske RS:

1. Valerij Jevgenij Bikov 5.11.1992. godine u Holijacima-Višegrad,
2. Kazakovskij Igor Mihajlovich 3.12.1992. godine na Počivalima-Višegrad,
3. Batalin Jurjevich Sergej (ISTI ČOVJEK KAO PRETHODNO NAVEDENI BATALIN) 12.1.1993. godine u Orahovcima-Višegrad,
4. Undov Konstantin Vladimirov 12.1.1993. godine u Orahovcima-Višegrad,
5. Fortunov Artur Larmonovich 12.1.1993. godine u Orahovcima-Višegrad,
6. Muhin Igor Jurjevich 12.1.1993. godine u Orahovcima-Višegrad,
7. Mirinsinchenko Igor Vladimirov 12.1.1993. godine u Orahovcima-Višegrad.¹⁸

Prema raspoloživim saznanjima ruski borci su počinili brojne zločine na višegradskom ratištu. Nakon pogibije njihovih boraca bijes su iskaljivali na nedužnim civilima-Bošnjacima. Tom prilikom ubijali su dvadeset muslimana u znak odmazde za svog jednog poginulog borca. Andrej Sarov, ruski novinar, opisujući akcije ruskih dobrovoljaca iz odreda Carski vukovi zapisao je: „Tokom jedne bitke kod Višegrada je poginulo 25 ruskih dobrovoljaca. Potreseni pogibijom svojih drugova, ‘Vukovi’ su to skupo naplatili muslimanima. Za svakog ubijenog dobrovoljca ubili su po 20 muslimana.“¹⁹

¹⁷ AIIZ, br. 3948, Komanda Drinskog korpusa, pov. br. 05/1-56, od 2. 3. 1994.

¹⁸ AIIZ, br. 3953, Komanda 2. PLPBR, pov. br. 05/14-33/1, od 1.3.1994.

¹⁹ Ezher Beganović, SAFF, 16.7.2002.

Da su ruski dobrovoljci organizovano i planirano pripremani u svojoj domovini za učešće u agresiji na Bosnu i Hercegovinu svjedoči i informacija ruske novinarkе Tatјane Mitkove, urednice vijesti ruske NTV, koja je 23. novembra 1992. godine saopćila da se oko 1000 ruskih dobrovolјaca priprema za dolazak u Bosnu i Hercegovinu i priključenje srpskim snagama. Mitkova je tom prilikom kazala da je grupa penzionisanih ruskih generala, u čijem sastavu je bio i general Viktor Filatov, vršila organizovanje i pripremu ovih boraca.

Značajno je istaći da je među stranim borcima bilo i aktivnih vojnih lica ruske vojske. Godine 1992. u Bosnu i Hercegovinu došla je grupa od jedanaest ruskih oficira, ratnih starješina ruske vojske, koji su ranije bili angažovani u borbama u Afganistanu i Čečeniji. Njima se pridružio i Aleksandar Terčenko koji je živio u Beogradu. Na Palama su formirali interventnu јединicu od 28 ljudi, koja je bila angažovana na ratištima Sarajeva, Goražda i po potrebi drugim diverzantskim dejstvima. Osim spomenutih, među dobrovolјcima i plaćenicima u Voјsci Republike Srpske angažovane su i druge starješine iz sastava ruske armije. Јedan od njih je i Astapenkov Sergeja Anatolij, koji je služio u ruskoј mornarici. Bio je u sastavu VRS od zime 1993. godine i ratovao u sastavu Ruskog udarnog odreda u Sarajevu, u Vlasenici, u sastavu Odred Aleksandrova na Hreši, u 3. RDO na Јevreјskom groblju. Poginuo je 24. јanuara 1994. godine kod Zlatišta u Sarajevu. Bikov Valerij je bio aktivni oficir ruske vojske u činu kapetana. U sastavu VRS bio je od kraja oktobra 1992. godine. Ratovao je u sastavu Drugog RDO kod Višegrada, u nekoliko јединica VRS i u Trećem RDO na Јevreјskom groblju. Poginuo je u augustu 1995. godine na Dobrinji. Pigarјov Vladlen je bio pripadnik ruskih vazdušno-desantnih trupa, služio je i u Angoli. U sastav VRS angažovan je od 1995. godine. Ratovao je u odredu Beli vukovi, a poginuo je u Sarajevu 1995. godine.

Petraš Sergeja Јurij bio je aktivni oficir ruske vojske. U sastav VRS angažovan je početkom 1995. godine. Ratovao je u sastavu odreda Beli vukovi. Poginuo je 11. oktobra 1995. godine u rejonu Hum kod Trnova. Tamilin Valerija Aleksej je bio major policije grada Krasnojarsk. U sastav VRS angažovan je od јeseni 1994. godine, a ratovao je u sastavu јединica VRS kod Trnova i Pala te odreda Beli vukovi. Poginuo je 14. decembra 1994. godine kod Trnova u Presjenici na Bjelašnici. Aleksandrov Aleksandar je bio artilјeriјski oficir, veteran Pridnjestrovlja i Abhazije. U sastavu VRS

bio je angažovan od kraja 1992. godine, bio je komandir Ruskog udarnog odreda tzv. Odred Aleksandrova, koji je djelovao kod Skelana u Podrinju i na Hreši kod Sarajeva. Poginuo je 21. maja 1993. godine na Borijima kod Sarajeva prilikom izviđanja terena.

Važno je kazati da je 1999. godine komesar Haškog tribunala Vanesa Le Roa zatražila od ruske vlade da se Tribunalu izruče ruski dobrovoljci koji su učestvovali u ratu u Bosni i Hercegovini na osnovu sumnje da su počinili ratni zločin, kazavši da imaju dovoljno dokaza da ih optuže. Prema raspoloživim saznanjima, do danas nije izrečen nijedan od traženih ruskih plaćenika, odnosno dobrovoljaca koji su učestvovali u agresiji na Bosnu i Hercegovinu.²⁰

Činjenicu da je organizovanje i slanje ruskih dobrovoljaca, odnosno plaćenika, vršeno u organizaciji struktura vlasti ili uz znanje najvišeg ruskog političkog vrha, potvrđuje i Andrej Sarov, ruski novinar, u svojoj knjizi *Nakon kiša*, gdje ističe da su u slanju ruskih dobrovoljaca u Bosnu i Hercegovinu učestvovali ruski političari, političke partije i Parlament (Duma). Sarov je istakao da su ruskim vlastima poznata sva imena ruskih dobrovoljaca koji su sudjelovali u agresiji na Bosnu i Hercegovinu.²¹

Finansiranje učešća stranih plaćenika u agresiji na Bosnu i Hercegovinu

Kada su u pitanju strani plaćenici koji su učestvovali u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, odnosno u opsadi Sarajeva, raspoloživi izvori govore da su velika sredstva za ovu namjenu izdvajali panslavenski orijentisani biznismeni iz Rusije i drugih pravoslavnih zemalja. Dodatna sredstva za plaćenike iz Rusije i ostalih navedenih država obezbjeđivana su iz donacija koje su prikupljali lideri radikalnih stranaka, a koji su učestvovali u regrutovanju i organizovanom dovođenju plaćenika u Bosnu i Hercegovinu. Opozicioni srpski radikalni lideri su privatnim kanalima obezbjeđivali značajna finansijska sredstva, putem svojih ideološki srodnih saradnika u pravoslavnim zemljama, namjenski za finansiranje plaćenika koji su

---

²⁰ <http://www.bosnjaci.net>, Avdo Huseinović, „Grobove ruskih oficira u Bosni nema ko da obide“, objavljeno, 22. oktobra 2010.

²¹ <http://www.camo.ch/rusiubijali.htm>, Ezher Beganović, SAFF, 16.7.2002.

se borili na strani Republike Srpske u Bosni i Hercegovini. Određeni krugovi iz srpskih vlasti su organizovano, putem jugoslavenskog poslanstva u Moskvi, prikupljali sredstva i, različitim kanalima, transferisali ih za potrebe angažovanja stranih plaćenika.²² Osim spomenutih izvora, crkva je imala značajnu ulogu u projektu angažovanja i finansiranja stranih plaćenika koji su učestvovali u okupaciji mnogih gradova u Bosni i Hercegovini i opsadi Sarajeva.

Učešće stranih plaćenika u opsadi Sarajeva

Agresor je od početka aprila do septembra 1992. godine okupirao veliki prostor Bosne i Hercegovine. Gotovo cijelo Podrinje je okupirano, a nesrpsko, dominantno bošnjačko stanovništvo je prisilno protjerano, a veliki broj civila je u svojim domovima, naseljima, sabirnim centrima i logorima ubijen. S obzirom na to da srpsko rukovodstvo nije ostvarilo planiranu dinamiku okupacije Bosne i Hercegovine, angažovali su, pored regularnih vojnih, policijskih i paravojnih formacija iz Srbije, dobrovoljce i plaćenike iz istočnoevropskih zemalja.

Agresor je kontinuirano, po potrebi, dovodio strane plaćenike i dobrovoljce koje je i prije agresije na Bosnu i Hercegovinu imao na dispoziciji u dogovoru s političkim liderima stranaka iz čijih redova su i angažovani. Prema raspoloživim podacima, u redovima srpskih „dobrovoljačkih jedinica“, sredinom 1992. godine, na području općine Ilijaš, pod komandom Ratka Adžića, u zoni odgovornosti 1. korpusa ARBiH, djelovale su i vojne formacije iz Ukrajine. „To su bili plaćenici, obučeni u crnim uniformama, i vršili su masovne zločine nad Bošnjacima, koristeći pri tom, osim pješadijskog naoružanja, i predmete za mučenje i nanošenje teških tjelesnih povreda, kao što su, naprimjer, šipke za vađenje očiju i dr.“²³

Polovinom novembra 1992. godine agresor je počeo dovoditi i stacionirati plaćenike oko Sarajeva. Tako je u prvoj polovini novembra 1992. godine doveo 200 Rusa u Vogošću, koje je, s ranije dovedenim Rumunima

---

²² Isto.

²³ Dnevni izvještaj, br. 56, 29. juni 1992. U: Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 903.

i Ukrajincima na prostor Republike Srpske, polovinom novembra 1992. upotrijebio u napadima na brdo Žuč.²⁴ Ne mogavši da zauzme brdo Žuč, koje je bilo od velikog strateškog značaja za agresora, nakon brojnih pokušaja, agresor je u drugoj polovini januara 1993. godine uključio u napade dodatnih oko 200 Rusa. Istovremeno je imao na dispoziciji na Ilidži određen broj Ukrajinaca.²⁵

Pored jedinica stranih plaćenika koje je agresor angažovao na brojnim ratištima u Bosni i Hercegovini, okolini Sarajeva (Olovo, Trnovo Ilijaš) i na Grbavici, imao je na raspolaganju više ruskih jedinica. Jedan strani novinar uočio je prebacivanje više ruskih jedinica na Grbavicu. Nakon što je to "otkrio", pokušao ih je snimiti, međutim, zbog toga je doživio niz neprijatnosti.²⁶ Samo u Kalinovniku, početkom februara 1993, bio je stacioniran kompletan odred od 600 Rusa. Oni su, zajedno sa srpskim ekstremistima, poput vojvode Slavka Aleksića, Veselina Vlahovića Batka i njihovih sljedbenika, činili najmonstruoznije zločine nad nesrbima koji su ostali na Grbavici, jer nisu uspjeli pobjeći na drugu stranu Miljacke koju su pod kontrolom držale odbrambene snage Bosne i Hercegovine. Mnogi od njih su ubijeni, a neka tijela još uvijek nisu pronađena.

Da je agresor planski angažovao plaćenike iz „bratske“ Rusije i bivših ruskih država, govori i činjenica da je upotrijebio grupu Kozaka u napadu na Trebević, na liniji razdvajanja kod Vrbanja mosta i na Stupskom brdu, na liniji razdvajanja s pripadnicima Armije Republike Bosne i Hercegovine.²⁷

Budući da je 1995. godine težište borbenih dejstava između 1. korpusa Armije RBiH i Vojske RS prebačeno na Nišićku visoravan, skoro svi ruski borci s Dobrinje i drugih ratišta BiH pristupili su jedinici VRS Beli vukovi, kojom je komandovao Srđan Knežević. Ovo je elitna diverzantska jedinica VRS koja je djelovala u i oko Sarajeva. Pored ruskih dobrovoljaca, u ovu jedinicu su bili uključeni i borci iz Grčke, Rumunije i Bugarske. Značajan broj ovih stranih diverzanata poginuo je u borbama s pripadnicima Armije RBiH, a njihova tijela su pokopana, uglavnom, na lokalnom srpskom voj-

²⁴ *Press-centar Armije Republike Bosne i Hercegovine*, br. 102/02, 16. novembar 1992.

²⁵ Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – knjiga II*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004, 903.

²⁶ "Ruski plaćenici u BiH", *Oslobođenje*, Sarajevo, 1. mart 1994, 6.

²⁷ Isto.

ničkom groblju u Donjim Miljevićima u okolini Sarajeva. Prema raspoloživim podacima, na ratištima u Bosni i Hercegovini poginulo je oko 80 plaćenika i dobrovoljaca koji su ratovali u sastavu VRS.

Spisak poginulih stranih dobrovoljaca i plaćenika u opsadi Sarajeva

Prema raspoloživim izvorima i podacima u zoni odgovornosti 1. korpusa Armije RBiH poginuli su sljedeći strani plaćenici-dobrovoljci, angažovani u jedinicama Vojske Republike Srpske²⁸:

1. Aleksandrov Aleksandar, rođen 1961. godine u Sankt Peterburgu, bivši artiljerijski oficir, veteran Pridnjestrovlja i Abhazije. U BiH je boravio od kraja 1992. do 21. maja 1993, kada je poginuo na Borijama kod Sarajeva prilikom izviđanja terena. Bio je komandir Ruskog udarnog odreda tzv. Odred Aleksandrova koji je djelovao na prostoru Skelana u srednjem Podrinju i Hreši kod Sarajeva.
2. Astapenkov /Sergej/ Anatolij, rođen 1968. u Permu – Rusija. Bio je oženjen i imao sina. Služio je u ruskoj mornarici. Ratovao je na nekoliko ratišta u BiH i to: u Vlasenici, u sastavu Ruskog udarnog odreda u Sarajevu, u sastavu Odred Aleksandrova na Hreši kod Sarajeva i u 3. ruskom dobrovoljačkom odredu na Jevrejskom groblju. Poginuo je 24. januara 1994. godine na prostoru Zlatišta u Sarajevu. Sahranjen je na vojničkom groblju u Donjim Miljevićima kod Sarajeva.
3. Bikov Valerij, rođen 1962. godine u Sankt Peterburgu. Bio je aktivni oficir s činom kapetana. U BiH je došao krajem oktobra 1992. godine, gdje je ratovao do augusta 1995, kada je poginuo na Dobrinji. Ratovao je u sastavu Drugog dobrovoljačkog odreda kod Višegrada, u sastavu nekoliko srpskih jedinica i Trećem RDO na Jevrejskom groblju.
4. Bondarec /Dimitrije/ Oleg, rođen 4. aprila 1969. godine u Kojevu-Ukrajina. Ratovao je u sastavu srpskog odreda Beli vukovi, bataljon

---

²⁸ www.plbih.info/cms/Rusi i drugi strani plaćenici.

- na Dobrinji. Poginuo je 20. novembra 1995. godine u Ozrenskoj ulici u istočnom Sarajevu. Sahranjen je na vojničkom groblju u Donjim Miljevićima kod Sarajeva.
5. Bočkarjev /Jurije/ Aleksandar, rođen 6. aprila 1971. godine u Voronježu. U Bosnu i Hercegovinu došao je krajem 1993. godine, a poginuo je 10. aprila 1994. godine kod Sarajeva i sahranjen je na vojničkom groblju Donji Miljevići kod Sarajeva. Ratovao je u sastavu Trećeg RDO na Jevrejskom groblju u Sarajevu.
  6. Desjatov /Nikolaj/ Viktor, rođen 12. januara 1955. godine u Ekaterinburgu – Rusija. U Bosnu i Hercegovinu je došao krajem marta 1993. godine, ratovao je u sastavu Drugog RDO Goražde i Trećeg RDO Jevrejsko groblje Sarajevo. Poginuo je 6. januara 1994. godine na Jevrejskom groblju u Sarajevu. Sahranjen je na vojničkom groblju u selu Donji Miljevići kod Sarajeva.
  7. Dima Andrijan, rođen 1970. godine u Rumuniji. Ratovao je u Hrvatskoj od 1993. godine, bio je u jedinici kapetana Dragana. Od 1994. godine ratovao je u Bosni i Hercegovini u sastavu Izviđačkog odreda Beli vukovi Romanijskog korpusa i Sarajevski vukovi. Poginuo je na Treskavici 3. maja 1993, a sahranjen na groblju Pale.
  8. Gavrilin /Dimitrije/ Valerij, rođen 1963. godine u Grodnom u Bjelorusiji. Živio je u Sankt Peterburgu. Ranije je ratovao u Pridnjestrovlju. U Bosni i Hercegovini je ratovao od novembra 1992. godine u sastavu Drugog RDO (Višegrad), Drugog RDO (Sarajevo) i kraće vrijeme u Goraždanskoj brigadi, te Trećem RDO na Jevrejskom groblju i sastavu Pantera u Bijeljini. Bio je jedan od najpoznatijih ruskih dobrovoljaca s najdužim stažom u Bosni i Hercegovini. Poginuo je 5. aprila 1995. godine na Grbavici, a sahranjen na vojničkom groblju u Donjim Miljevićima kod Sarajeva.
  9. Ivanov /Jevgenije/ Sergej, živio je u Sankt Peterburgu. U Bosni i Hercegovini je ratovao od septembra 1995. godine. Poginuo je u Sarajevu, a sahranjen na groblju u Donjim Miljevićima kod Sarajeva.

10. Kucarov Jordan, rođen 1968. godine u Staroj Zagori, Bugarska. U Bosni i Hercegovini je ratovao u sastavu izviđačkog odreda Beli vukovi Romanijskog korpusa VRS. Poginuo je na Treskavici 4. jula 1995. godine, a njegovi posmrtni ostaci su prenijeti u rodno mu mjesto i sahranjeni u Bugarskoj.
11. Lučinski Leonid, rođen 1970. godine u Adleru, Krasnodarska oblast, Rusija. Poginuo je 1995. godine na sarajevskom ratištu. Posmrtni ostaci su prenijeti u Rusiju, gdje je i sahranjen.
12. Mališev /Anatolije/ Petar, rođen 25. juna 1967. godine u Moskvi. U Bosni i Hercegovini je ratovao od decembra 1992. i poginuo je 3. oktobra 1994. godine u rejonu Poloma na Moševačkom brdu, Nišićka visoravan, zona odgovornosti 1. korpusa Armije RBiH. Bio je u sastavu Trećeg RDO (Jevrejsko groblje, Priboj). Sahranjen je na vojničkom groblju Donji Miljevići kod Sarajeva.
13. Mališev /Serafim/ Roman, rođen 20. februara 1970. godine u mjestu Vjatka, Kirov. U Bosni i Hercegovini je ratovao od sredine 1994. godine u sastavu Trećeg RDO Jevrejsko groblje i odreda Beli vukovi. Poginuo je 15. oktobra 1994. godine na Moševačkom brdu na Nišićkoj visoravni. Sahranjen je na vojničkom groblju Donji Miljevići kod Sarajeva.
14. Mirončuk Sergej, rođen 1970. godine u Odesi, Ukrajina. U Bosni i Hercegovini je ratovao od decembra 1993. godine. Bio je u sastavu jedinice Beli vukovi na Dobrinji i Palama. Poginuo je 18. juna 1995. godine kod Trnova na Treskavici. Sahranjen je na vojničkom groblju Donji Miljevići kod Sarajeva.
15. Neomenko /Vladimir/ Boris, rođen 1963. godine. U Bosni i Hercegovini je ratovao od ljeta 1993. godine. Bio je u sastavu Trećeg RDO. Poginuo je 3. oktobra 1994. godine na Jevrejskom groblju, a sahranjen je na vojničkom groblju Donji Miljevići kod Sarajeva.
16. Pilipiči /Pavle/ Jurij, rođen 3. marta 1967. godine u Kišinjevu, Moldavija, živio u Odesi-Ukrajina. Bio je pripadnik interventne čete Ilijaške brigade VRS. Poginuo je 16. juna 1995. godine na Moševačkom brdu – Nišićka visoravan. Sahranjen je na groblju na Sokocu.

17. Petraš /Sergej/ Jurij, rođen u Bjelorusiji, bio je aktivni oficir. U Bosni i Hercegovini je od 1995. godine ratovao u sastavu jedinice Beli vukovi. Poginuo je 11. oktobra 1995. godine u rejonu planine Hum kod Trnova. Sahranjen je na vojničkom groblju Donji Miljevići kod Sarajeva.
18. Smajlov Viktor, rođen 1963. godine u Novosibirsku. Poginuo je 1995. godine na sarajevskom ratištu. Njegovi su posmrtni ostaci preneseni i sahranjeni u Rusiji.
19. Saponjenko Andrej, rođen 1956. godine u Rostovu na Donu. Poginuo je 1995. godine na sarajevskom ratištu, a posmrtni ostaci su preneseni u Rusiju, gdje je i sahranjen.
20. Slaven /Stanislav/ Oleg, rođen 10. aprila 1970. godine u Donjecku, Ukrajina. U Bosni i Hercegovini je ratovao od ljeta 1995. godine. Bio je pripadnik Ruskog udarnog odreda Prvog kasindolskog bataljona Prve sarajevske brigade VRS, jedinice Beli vukovi Romanijskog korpusa. Poginuo je 24. jula 1995. godine na Stubliču prilikom napada na Žepu. Sahranjen je na vojničkom groblju Donji Miljevići kod Sarajeva.
21. Sičov Jurij, rođen 1967. godine u gradu Kuran, Čeljabonska oblast. Poginuo je 1995. godine na sarajevskom ratištu, a posmrtni ostaci preneseni su u Rusiju, gdje je i sahranjen.
22. Siljvestrova Kotova Pavla Jelena, rođena 1963. godine. Bila je angažovana u svojstvu ljekara u bolnici Kasindol u Sarajevu. Poginula je 1994. godine i sahranjena na vojničkom groblju u Donjim Miljevićima kod Sarajeva.
23. Škrabov /Vladimir/ Aleksandar, zvani Saša, rođen je 4. aprila 1954. godine u Litvaniji, a živio u gradu Kerč na Krimu-Ukrajina. Bio je komandir RDO udarnog voda Trećeg bataljona Prve sarajevske brigade (Jevrejsko groblje, Grbavica). Ranije je bio zastavnik u ruskoj mornarici. U Bosni i Hercegovini je ratovao od ljeta 1993. godine i imao je čin majora u VRS. Poginuo je 4. juna 1994. godine na Nišičkoj visoravni. Sahranjen je na vojničkom groblju Donji Miljevići kod Sarajeva.

24. Tamilin /Valerije/ Aleksej, rođen 9. jula 1961. godine u Žitomjeru, Ukrajina. Bio je major policije grada Krasnojarsk. U Bosni i Hercegovini je ratovao u sastavu srpskih jedinica od jeseni 1994. godine kod Trnova i Pala i odreda Beli vukovi. Poginuo je 14. decembra 1994. godine kod Trnova u Presjenici na planini Bjelašnica, a sahranjen je na vojničkom groblju u Donjim Miljevićima kod Sarajeva.
25. Treptin /Gregorije/ Aleksandar, rođen 12. septembra 1969. godine u gradu Perm. U Bosnu i Hercegovinu došao je početkom 1993. godine i ratovao u jedinicama VRS: Srpski udarni odred u Vlasenici, Ruski odred Aleksandrov (Skelani, Hreša), Drugi RDO (Prača), Podgrabski bataljon Prve romanijske brigade Pale. Nestao je 7. juna 1993. godine u rejonu Čelopek – selo Djateli kod Sarajeva.
26. Trofimov /Viktor/ Mihail, rođen 16. februara 1963. godine u Divnogorsku-Krasnojarska oblast, Rusija. U Bosni i Hercegovini je ratovao u sastavu Vojske RS kao komandir Drugog RDO (Prača-Pale). Nakon ranjavanja u Dareljima kod Prače podlegao je ranama 7. juna 1995. godine u bolnici Koran na Palama. Bio je sahranjen na groblju Prače na Palama, ali su mu posmrtni ostaci kasnije prenijeti i sahranjeni u Kalinovki, Vinicka oblast u Ukrajini, gdje žive njegovi roditelji. Bio je kapetan prve klase sa završenim fakultetom Novosibirske političke škole. Služio je u Afganistanu, gdje je bio ranjavan i odlikovan s dva ordena Crvene zastave. Kasnije je živio u Odesi, gdje je radio kao instruktor borbe prsa u prsa i kaskader u filmskom studiju.

Zaključna razmatranja

Angažovanje stranih plaćenika i dobrovoljaca iz istočnoevropskih zemalja s većinskim pravoslavnim stanovništvom, u agresiji na međunarodno priznatu nezavisnu i suverenu državu Bosnu i Hercegovinu, vršeno je organizovano, planski i sinhronizovano putem legalnih predstavništava vlasti zemalja koje su slale i primale spomenute borce i uz asistenciju političkih predstavnika.

Budući da su na angažovanju stranih plaćenika i dobrovoljaca ključnu ulogu imali lideri najradikalnijih političkih opredjeljenja poput Vojislava Šešelja, Vladimira Žirinovskog i njima sličnih, nije teško procijeniti da su „njihovi“ borci bili, također, najradikalniji elementi u državama iz kojih su dolazili. Oni su bili opsjednuti mitom pravoslavne vjere i mržnjom prema islamu, vjeri kojoj pripadaju muslimani, odnosno Bošnjaci u Bosni i Hercegovini, a svakako i u drugim državama.

S obzirom na to da su strani plaćenici i dobrovoljci iz spomenutih država regrutovani i organizovano poslani u Republiku Srpsku, većinom od strane njihovih matičnih država, one se mogu smatrati odgovornim za kršenje statusa neutralnosti.

Strani plaćenici i dobrovoljci angažovani su u jedinice Vojske Republike Srpske u drugoj polovini 1992. godine, što upućuje na zaključak da su vlasti u Beogradu i na Palama imale u planu da okupiraju Bosnu i Hercegovinu do tog perioda. Pošto su im patriotske snage – branioci pružili neočekivano jak otpor, posegnule su za ranije pripremljenim rezervnim snagama iz bratskih pravoslavnih zemalja i angažovale ih u agresiji na Bosnu i Hercegovinu.

U napadima na civile kao pripadnike zaštićene grupe, vršili su masovna ubistva, o čemu svjedoči podatak da su, na nekim ratištima, u znak osvete za jednog svog u borbi poginulog „dobrovoljca“ ubijali dvadeset civila Bošnjaka.

Zbog ovih i drugih zločina nijedan od stranih boraca iz sastava VRS nije, do sada, sudski procesuiran, iako je komesar Haškog tribunala Vanesa Le Roa 1999. godine zatražila od ruske vlade da se Tribunalu izruče ruski dobrovoljci koji su učestvovali u ratu u Bosni i Hercegovini na osnovu sumnje da su počinili ratni zločin, kazavši da imaju dovoljno dokaza da ih optuže.

LITERATURA

a) izvori:

- Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

b) knjige:

1. Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – Knjiga II*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2004.

2. Miodrag Starčević (Ur), *Izvori međunarodnog humanitarnog prava – priručnik za profesionalne vojnike, pravnike i aktiviste Crvenog krsta*, Međunarodni komitet crvenog krsta, Beograd, 2002.

3. Vladimir Đ. Degan, *Međunarodno pravo*, Pravni fakultet sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2006.

4. Zoran Vučinić, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, Javno preduzeće “Službeni glasnik”, Beograd, 2006.

5. Radoslav Ratković (ur), “Ratovi u Jugoslaviji 1991-1999” – *Zbornik saopštenja i diskusija sa okruglog stola Beograd, 7-9. novembar 2001*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd, 2002.

c) štampa:

- *Oslobođenje*, Sarajevo, 13. mart 1993.

- *Oslobođenje*, Sarajevo, 1. mart 1994.

- Press-centar Armije Republike Bosne i Hercegovine, br. 102/02, 16. novembar 1992.

- Press-centar Armije Republike Bosne i Hercegovine, br. 102/02-79.

d) Internetski izvori:

- <http://www.dnevni.avaz.ba>, objavljeno 5.11.2011.

- <http://www.genocid.org/forum>.

- <http://www.genocid.org>, preuzeto 14.2.2012.

- Eleftherotypia, 16/07/2005, preneseno na

http://en.wikipedia.org/wiki/Hrisi_Avgi#_note-srebr.

- www.bosnjaci.net, objavljeno 22. oktobar 2010.

- <http://www.bosnjaci.net>.

- <http://bhstring.net>, preuzeto 17.2.2012.

- www.plbih.info/cms/Rusi-i-drugi-strani-placenic

- <http://bhstring.net>, preuzeto 17.2.2012.

- [www.plbih.info/cms/Rusi i drugi strani placenic](http://www.plbih.info/cms/Rusi-i-drugi-strani-placenic).

OBRAZOVNI SISTEM U SARAJEVU TOKOM OPSADE 1992-1995. GODINE

Sažetak

Obrazovni sistem predstavlja jedan od temeljnih sistema svakog društva i države. Bez adekvatnog, efikasnog i kvalitetnog obrazovnog sistema nije moguće graditi niti jednu društvenu zajednicu, pa samim time niti državu u pravom smislu te riječi. Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocid nad jednim njenim narodom (Bošnjacima) imali su nesagledive posljedice na ukupni dotadašnji obrazovni sistem Bosne i Hercegovine. U okviru ovog rada bit će prezentirane i elaborirane činjenice i rezultati dosadašnjih istraživanja o posljedicama djelovanja agresora na obrazovni sistem u gradu Sarajevu tokom opsade 1992-1995. Svrha rada je dokazati da je agresor u vrhovne ciljeve svoje zločinačke politike stavio i uništavanje intelektualnog blaga bošnjačkog naroda, a koje je u najvećem broju bilo zastupljeno u Sarajevu, glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Zločini od strane agresora vršeni su nad nedužnim nastavnicima i učenicima, a uništavana je (u potpunosti ili djelimično) i obrazovna infrastruktura (odgojno-obrazovni objekti), kao simbol opće kulture i razvoja intelektualnog blaga Sarajeva. Zaključci koji budu izvedeni iz elaboracije navedene tematike jasno će dokazati genocidne namjere agresora izražene kroz broj ubijene djece u Sarajevu tokom opsade, broj uništenih odgojno-obrazovnih objekata, te stanje sigurnosti djece na putu od kuće do škole i obratno, koja su bila izložena snajperskom djelovanju agresora s okolnih brda. Put u školu za djecu je bio put u neizvjesnost daljeg življenja. Sa sigurnošću će se konstatirati da su ratne škole u Sarajevu dale izuzetno veliki doprinos u odbrani grada i domovine, jer je volja i želja učenika za školovanjem i nastavnika za distribucijom znanja u takvim uvjetima bila psihološka i emotivna pobjeda nad agresorom.

Ključne riječi: obrazovanje, agresija, genocid, ratne škole, znanje

UVOD

Obrazovni sistem¹ predstavlja jedan od temeljnih sistema svakog društva i države. Bez adekvatnog, efikasnog i kvalitetnog obrazovnog sistema nije moguće graditi niti jednu društvenu zajednicu, pa samim time niti državu u pravom smislu te riječi. Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocid nad jednim njenim narodom (Bošnjacima) imali su nesagledive posljedice na ukupni dotadašnji obrazovni sistem Bosne i Hercegovine. U okviru ovog rada bit će prezentirane i elaborirane činjenice i rezultati dosadašnjih istraživanja o posljedicama djelovanja agresora na obrazovni sistem u gradu Sarajevu tokom opsade 1992-1995. Svrha rada je dokazati da je agresor u vrhovne ciljeve svoje zločinačke politike stavio i uništavanje intelektualnog blaga bošnjačkog naroda, a koje je u najvećem broju bilo zastupljeno u Sarajevu, glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Zločini od strane agresora vršeni su nad nedužnim nastavnicima i učenicima, a uništavana je (u potpunosti ili djelimično) i obrazovna infrastruktura (odgojno-obrazovni objekti), kao simbol opće kulture i razvoja intelektualnog blaga Sarajeva. Zaključci koji budu izvedeni iz elaboracije navedene tematike jasno će dokazati genocidne namjere agresora izražene kroz broj ubijene djece u Sarajevu tokom opsade, broj uništenih odgojno-obrazovnih objekata, te stanje sigurnosti djece na putu od kuće do škole i obratno, koja su bila izložena snajperskom djelovanju agresora s okolnih brda. Put u školu za učenike i studente je bio put u neizvjesnost daljeg življenja. Sa sigurnošću će se konstatirati da su ratne škole u Sarajevu dale izuzetno veliki doprinos u odbrani grada i domovine, jer je volja i želja učenika za školovanjem i nastavnika za distribucijom znanja u takvim uvjetima bila psihološka i emotivna pobjeda nad agresorom.

Osnovno obrazovanje

Prije agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu grad Sarajevo je činilo deset općina i to: Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad,

---

¹ Riječ sistem (grč. systema) ono što je sastavljeno, sastav, sustav, cjelina; prema određenom stajalištu uređena i od raznovrsnih stvari ili spoznaja sastavljena cjelina, skup uređenih dijelova (N. Klaić, A. Šime, Ž. Domović, *Rječnik stranih riječi a/ž*, Sani-Plus, Zagreb, 2002, 1309).

Ilidža, Hadžići, Trnovo, Pale, Sokolac i Ilijaš. Osnovno obrazovanje na teritoriji grada bilo je organizirano kroz djelovanje 96 osnovnih škola, sa 1.900 nastavnika i preko 60.000 učenika. Razvoj osnovnog obrazovanja i školstva tekao je ubrzano i neometano sve do školske 1991/1992. godine, odnosno do početka agresije na suverenu i međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Već na samom početku agresor je svojim ratnim dejstvima počeo destruktivno djelovati i uništavati i predratne kapacitete osnovnog obrazovanja u gradu Sarajevu, čime je gotovo u potpunosti obustavio normalan i funkcionalan obrazovni rad. Veliki dio infrastrukturnih objekata osnovnog obrazovanja je u potpunosti razrušen, oprema uništena i devastirana, a ponestajalo je i materijala za kvalitetno odvijanje nastavnog procesa. Nastavni proces se nije mogao odvijati prema planu i programu planiranom za budući period, već je, u većini slučajeva, implementiran u improviziranim učionicama i podrumskim objektima sigurnijim za učenike i nastavno osoblje. Veliki broj infrastrukturnih objekata osnovnog obrazovanja je potpuno devastiran, pa se nastava obavljala u improviziranim učionicama po raznim punktovima i odjelima. Skloništa su pretvarana u školske učionice, a diferenciranje nastavnog procesa po punktovima je činjeno radi blizine školskog prostora učenicima.

Pod "kišom" snajperskih metaka i granata, učenici su odlazili u škole i vraćali se kući, čime im je agresor uništavao sretno i mirno djetinjstvo. Ipak, svojom voljom i željom da se i u takvim uvjetima školuju, najmlađi školarci u gradu Sarajevu su dokazivali i agresorima i cijelome svijetu, koji je na stanje u Bosni i Hercegovini gledao potpuno nezainteresirano, da se opiru i na takav način onima koji su bez razloga uništavali njihovo školsko djetinjstvo, radost, prosperitet i sreću. U takvim uvjetima, nezamislivim na kraju 20. stoljeća, najmlađe Sarajlije su prkosile agresorima, tj. svima onima koji su nad njima (najmlađim stanovnicima Sarajeva) vršili brojne stravične zločine.

Mnogi učenici osnovnih škola u gradu Sarajevu su, tokom opsade, poginuli od snajperskih dejstava i granatiranja od strane agresora s okolnih sarajevskih brda. Agresori nisu birali žrtve, već su ubijali nasumice, pa tako i učenike na njihovom putu od kuće do škole i obratno. U Sarajevu su se, tokom opsade, umjesto dječijeg školskog žamora, mogli čuti samo dječiji jauci i krici. Strah i zbunjenost najmlađih školaraca bila je izrazito velika.

Stalni prizori devastiranih školskih učionica sa zidovima poprskanim dječijom krvlju i s razbacanim knjigama i školskim torbama svjedočanstvo su o počinjenom genocidu nad djecom Sarajeva tokom njegove opsade u periodu 1992-1995. godine, tj. njihovom ciljnom ubijanju. Školske učionice su postajale mjesta masovnih zločina i ubijanja nedužne djece koja nisu bila kriva ni za što.

Na temelju podataka koje je do sada za jedan broj osnovnih i srednjih škola pribavio Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, a prezentiranih u studiji *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, u Sarajevu pod opsadom ubijeno je 135, a ranjeno 356 učenika. U Izvještaju Zavoda za zdravstvenu zaštitu Bosne i Hercegovine iz 1996. godine iznesen je podatak da je u Sarajevu u opsadi ubijeno 1.601 dijete².

Štete na infrastrukturnim objektima osnovnog obrazovanja još nikada nisu tačno utvrđene. Prema određenim procjenama pribavljenim do 2006. godine³ štete na objektima osnovnog obrazovanja su oko 39.446.741,72 KM. Dotadašnja procjena štete nije uključivala infrastrukturne objekte osnovnog obrazovanja na reintegriranim područjima nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine.

Srednje obrazovanje

Agresorsko ubijanje nedužnih učenika, nastavnog i administrativnog osoblja, te uništavanje srednjoškolskih infrastrukturnih objekata imalo je iste konotacije i istu žestinu zločinačkih namjera kao što je to bila i sudbina sistema osnovnog obrazovanja u Sarajevu tokom opsade 1992-1995. godine.

Početak školske 1991/1992. godine u gradu Sarajevu je bilo preko 25.000 učenika srednjih škola, starosne dobi od 15 do 19 godina. Sistem srednjeg obrazovanja u deset predratnih općina grada Sarajeva bio je organiziran kroz rad i djelovanje 35 srednjih škola, od kojih su tri bile specijalne. Taj sistem je bio relativno dobro razvijen i strukturiran, sposoban zadovoljiti potrebe građana Sarajeva za tim vidom obrazovanja.

---

² Smail Čekić, Muhamed Šestanović, Merisa Karović, Zilha Mastalić-Košuta, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010, 14.

³ Duljko Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992.-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2006, 208.

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i ratno razaranje Sarajeva utjecali su na to da je veliki broj infrastrukturnih objekata srednjeg obrazovanja teže oštećen ili potpuno devastiran i stavljen van svoje funkcije i namjene. Većina devastiranih srednjih škola nalazila se na prvim linijama fronta. Namjera agresora, koji su držali grad Sarajevo u potpunoj blokadi i opsadi pune četiri godine, bila je “uništiti i spaliti školske zgrade, ubijajući djecu i njihove učitelje i brišući naš edukacioni sistem”.⁴

U jeku agresorskih napada na grad Sarajevo, tadašnja Vlada Republike Bosne i Hercegovine donijela je Odluku o registraciji učenika u osnovnim i srednjim školama i početku nastave za školsku 1992/1993. godinu.⁵ Tom odlukom se naredilo sarajevskim općinama i mjesnim zajednicama na slobodnim teritorijama grada da obezbijede i omoguće uvjete za normalno odvijanje nastavnog procesa i implementiranje nastavnih planova i programa.

Broj učenika koji su pohađali srednjoškolsko obrazovanje je, početkom agresije i opsadom grada Sarajeva, sa preko 25.000 u školskoj 1991/1992. godini, smanjen na 13.374 učenika.⁶ Svake naredne školske godine u opkoljenom Sarajevu broj učenika je opadao, a uzrok tome je, u prvom redu, bilo ubijanje učenika od strane agresora (snajperskim djelovanjem i granatiranjem s okolnih brda pod agresorskom kontrolom), te činjenicom da je određen broj učenika u prvoj godini agresije uspio u konvojima izaći iz opkoljenog Sarajeva.

Školska godina u osnovnim i srednjim školama je u prve dvije godine opsade Sarajeva trajala oko 20 sedmica, a nakon prestanka ratnih dejstava u školskoj 1995/1996. godini taj broj je povećan na 35 sedmica. Uspostavljanje, barem djelimično, normalnog nastavnog plana i programa u

---

⁴ David M. Berman, *Heroji Treće gimnazije: ratna škola u Sarajevu 1992.-1995*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004, 42.

⁵ Između ostalog, navedenom odlukom naglašena je i činjenica da i škole snose svoj dio odgovornosti za zaštitu i sigurnost učenika i nastavnog osoblja. (Više o ovome vidjeti u: David M. Berman, *Heroji Treće gimnazije: ratna škola u Sarajevu 1992.-1995*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004).

⁶ Duljko Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992.-1995*, 210. Broj učenika školske 1991/1992. godine je iskazan bez općine Trnovo, dok broj učenika od 13.374 ne uključuje općinu Pale. U to vrijeme općina Pale bila je mjesto gdje je agresorski štab Vojske Republike Srpske krojiio zločinačku i genocidnu politiku, teoriju i praksu nad Bošnjacima i svim drugim patriotima koji su stali u redove za odbranu Republike Bosne i Hercegovine, bez obzira na naciju i narodnost.

uvjetima opsade Sarajeva postignuto je tek u martu 1993. godine. S obzirom na sve ratne okolnosti, taj program i nije mogao biti u potpunosti normaliziran, pa je tako školska 1992/1993. godina počela tek 1. marta 1993. godine, "u drastično promijenjenoj formi, kao adaptacija ratnim uvjetima".⁷ Školska 1993/1994. godina u opkoljenom Sarajevu počela je 6. septembra 1993. godine sa 30 sedmica, umjesto normalnih 36 sedmica.

Agresorskim razaranjem načinjena šteta na infrastrukturnim objektima srednjeg obrazovanja (uključujući namještaj i opremu) procijenjena je na 28.684.330 KM. Teže i potpuno uništenih objekata srednjeg obrazovanja je bilo ukupno 20 (dvadeset).⁸

Visoko obrazovanje

I pored snažnih agresorskih dejstava i razaranja cijele teritorije opkoljenog Sarajeva tokom 1992-1995. godine permanentni rad visokoškolskih ustanova nije prekidan. Ipak, taj rad se odvijao umanjenim intenzitetom, dosta otežano, što zbog ratnih razaranja što zbog smanjenja nastavnog i administrativnog kadra (mnogi profesori srpske nacionalnosti napustili su visokoškolske ustanove početkom agresije, a i određeni broj profesora je poginuo ili teže i lakše ranjen). Bez obzira na ratna dejstva i razaranja od strane agresora, visokoškolsko obrazovanje u opkoljenom Sarajevu zadržalo je nacionalnu zastupljenost nastavnog i administrativnog kadra, što dokazuje činjenicu da je i u takvim uvjetima postojala strukturna multietničnost obrazovnog sistema.

Prije samog početka agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu organizaciona struktura visokoškolskog obrazovanja u gradu Sarajevu je bila sačinjena od šest grupacija. Te grupacije su bile sljedeće:⁹

- tehničke nauke – 5 fakulteta;
- biotehničke nauke – 3 fakulteta;
- društvene nauke – 4 fakulteta;
- medicinske nauke – 3 fakulteta i 1 viša škola;
- pedagoške nauke – 3 fakulteta i 1 akademija;
- umjetničke akademije – 3 umjetničke akademije.

---

⁷ David M. Berman, *Heroji Treće gimnazije: ratna škola u Sarajevu 1992.-1995.*, 43.

⁸ Duljko Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992.-1995.*, 211.

⁹ Ibid., str. 212.

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i potpuna opsada Sarajeva od strane agresora utjecali su na prekid započetog procesa transformiranja Sarajevskog univerziteta ka modernim tehničko-tehnološkim dostignućima, unapređenjima i inovacijama nastavnog i upravljačkog procesa. Od ukupnog broja visokoškolskih ustanova u opkoljenom Sarajevu u periodu 1992-1995. godine čak „četiri su ostale bez svoje zgrade (Poljoprivredni fakultet, Šumarski fakultet, Saobraćajni fakultet i Elektrotehnički fakultet)“.¹⁰ Ostali infrastrukturni objekti visokoškolskih ustanova u opkoljenom Sarajevu su, usljed granatiranja, pretrpjeli veća ili manja oštećenja.

Veliki broj visokoškolskih ustanova je tokom opsade bio primoran nastavni proces održavati van matičnih zgrada, na dislociranim mjestima, a znatno je reduciran i broj studenata fakulteta i akademije, pogotovo novopisanih studenata.¹¹ Prema dosada prikupljenim podacima, tokom opsade Sarajeva u periodu 1992-1995. godine, od posljedica agresorskih dejstava poginulo je 9 nastavnika, 5 saradnika, 143 studenta i 73 vannastavna radnika članica Univerziteta, a ranjeno 19 nastavnika, 8 saradnika i 59 ostalih radnika.¹²

Navedeni podaci jasno pokazuju i dokazuju činjenicu da je agresor ciljano i s namjerom nastojao u potpunosti uništiti bazu najvećeg intelektualnog blaga grada Sarajeva, a ta baza je bio, i dan-danas jeste, Sarajevski univerzitet. Sarajevski univerzitet nije prekidao svoj kontinuitet rada i proces distribucije znanja na mlade studente zahvaćene ratom, razaranjima i ubijanjima od strane agresora.

S tim u vezi, veoma indikativna činjenica jeste i ta da je Sarajevski univerzitet, i pored svih ratnih razaranja i kadrovskih umanjjenja tokom opsade grada Sarajeva, osnovao i dvije visokoškolske ustanove u okviru Univerziteta. Te dvije visokoškolske ustanove su Kriminalistički fakultet u

---

¹⁰ 1479 dana opsade Univerziteta u Sarajevu – Dokumentarni presjek o događanjima 1992-1995, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2010, 13. (Najbolji primjer je Elektrotehnički fakultet, čija se zgrada nalazila u današnjem Istočnom Sarajevu. Agresor je zauzeo zgradu fakulteta s kompletnom elektroopremom i mašinama čija se cijena mjeri u milionima maraka.)

¹¹ U školskoj 1991/1992. godini bilo je 32.000 studenata, a u školskoj 1994/1995. godini blizu 9.000 studenata (1479 dana opsade Univerziteta u Sarajevu – Dokumentarni presjek o događanjima 1992-1995, 13).

¹² 1479 dana opsade Univerziteta u Sarajevu – Dokumentarni presjek o događanjima 199.-1995. godina, 13.

Sarajevu i Pedagoška akademija u Zenici.¹³ Također, nije prekidan ni kontinuitet organiziranja postdiplomskih studija i doktorskih usavršavanja, tako da je Sarajevski univerzitet, i pored ratnih uvjeta, pokrивao i taj dio svoje obrazovne djelatnosti.

Prema dosadašnjim procjenama šteta koju je pretrpio Sarajevski univerzitet (oštećenja infrastrukturnih objekata, namještaja i opreme) iznosi oko 90.000.000 US\$.¹⁴

Zaključak

Sagledavajući sve prezentirane činjenice, jasno se može zaključiti da je agresor u vrhovne ciljeve svoje zločinačke i genocidne politike stavio i uništavanje i razaranje cjelokupnog obrazovnog sistema grada Sarajeva tokom opsade 1992-1995. godine. „Razaranje škola i uništavanje kulturno (obrazovnih) dobara bio je nastavni sat kojeg je izvodila svijest koja je bila pelcovana fašističkom vakcinom.“¹⁵

Ratne škole i fakulteti imali su veoma veliku ulogu u ukupnoj odbrani Sarajeva od najezne i destruktivne politike i prakse agresora. Pored prve linije odbrane grada Sarajeva od agresora, koja je bila vojnog karaktera (Armija Republike Bosne i Hercegovine), postojala je i druga linija odbrane, a to je bio cjelokupni obrazovni sistem. Obrazovni sistem grada Sarajeva tokom opsade 1992-1995. godine producirao je veliki broj stručnih i znanjem obdarenih kadrova koji su dali veliki doprinos ukupnoj odbrani od agresora. To se ogledalo kroz činjenicu što je određeni broj nastavnika, profesora, učenika, studenata, te administrativnih radnika obrazovnih institucija direktno učestvovao u borbama na prvim linijama fronta odbrane grada, a i davali

---

¹³ *60 godina Univerziteta u Sarajevu (1949-2009)*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2010, 53.

¹⁴ Od ovog iznosa, na zgrade otpada 63.000.000 US\$, školski namještaj 5.000.000 US\$ i laboratorijsku opremu 22.000.000 US\$. (*1479 dana opsade Univerziteta u Sarajevu – Dokumentarni presjek o događajima 1992-1995*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2010, 13.)

¹⁵ Mujo Slatina, „Sarajevo je svojim načinom odbrane bilo institut za pedagogiju mira“, u: Zbornik radova *Opsada i odbrana Sarajeva 1992.-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008, 160.

su konstruktivne ideje za inovativne načine borbe protiv dosta jačeg i opremljenijeg agresora. Znanja nastavnih kadrova koristila su braniocima u smišljanju ukupne strategije odbrane grada tokom pune četiri godine opsade. Motivirani i predani svom radu, učitelji, nastavnici i profesori vodili su intelektualnu bitku za odbranu grada.

Na kraju ćemo citirati Davida M. Bermena, koji u svojoj knjizi *Heroji odbrane Treće gimnazije: ratna škola u Sarajevu 1992.-1995.* kaže: „Ratne škole ponudile su snagu i vjeru da je moguće preživjeti nemoguće uvjete, glad, žeđ, ranjavanje i umiranje. Čak i borci sa puškama u svojim rukama vjerovali su da ima smisla boriti se, kada znaju da njihova djeca pohađaju takozvane časove. Čak su i djeca zaključila da će mir i normalan život doći, jer su naučili sve što im treba za vrijeme mira i normalne uvjete.“

LITERATURA

1. *1479 dana opsade Univerziteta u Sarajevu – Dokumentarni presjek o događajima 1992-1995*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2010.

2. *60 godina Univerziteta u Sarajevu (1949-2009)*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2010.

3. Berman, David M., *Heroji Treće gimnazije: ratna škola u Sarajevu 1992.-1995*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004.

4. Čekić, S. – Šestanović, M. – Karović, M. – Mastalić-Košuta, Z., *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010.

5. Hasić, Duljko, *Ratne štete u Sarajevu 1992.-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2006.

6. Klaić, N. - Šime, A., - Domović, Ž., *Rječnik stranih riječi a/ž*, Sani-Plus, Zagreb, 2002.

7. Slatina, Mujo, “Sarajevo je svojim načinom odbrane bilo institut za pedagogiju mira”, u: Zbornik radova *Opsada i odbrana Sarajeva 1992.-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008, 153-169.